

सरक छबोध 'मणिप्रभा' हिन्दी टीका तथा 'अमरकौमुदी' संस्कृत टिप्पणीके सहित

अमरकोष (सम्पूर्ण) ।

(टीकाकार—व्याकरण—साहित्याचार्य साहित्यरत्न श्रीहरगोविन्द मिश्रजी, काशी)

'मणिप्रभा' नामक हिन्दी व्याख्यामें—मूल श्लोकोंके पर्याय (नाम), सन्दिग्ध शब्दोंके शुद्ध (प्रातिपदिकावस्थाका) स्वरूप (जैसे—राजा = राजा, विद्वान् = विद्वत्,), लिङ्ग, पाठान्तर और मतान्तरके पर्याय, अन्य ग्रन्थों या कोषोंमें मिलनेवाले आंगिरस समानाकार बाहरी शब्द, तथा हिन्दीमें अर्थ दिये गये हैं और कठिन विषय उदाहरणदिले विस्तार किये गये हैं । श्लोक श्लोकोंकी व्याख्या भी मूलके समान ही विशद रूपसे की गई है ।

'अमरकौमुदी' नामक संस्कृत टिप्पणीमें—वेद, वेदाङ्ग, स्मृति, पुराण और साहित्यादि अनेक ग्रन्थोंसे प्रमाण—वचन, पाठान्तर आदि, तथा अक्षौहिणी सेना, मन्वन्तर काल, द्रोण खारी आदि प्रमाण (तौल) इत्यादिके अनेक चक्र भी दिये हैं जिनसे अनेक श्लोकोंके आशय अनायास ही समझ में आ जाते हैं । परिशिष्टमें विशेष आवश्यकीय विषय तथा अन्तमें मूल, श्लोक और समानाकार या पाठान्तर आदि बाहरी शब्दोंकी अकारादि क्रमसे सूची और ग्रन्थारम्भमें गवेषणापूर्ण विस्तृत भूमिका देकर ग्रन्थको परमोपयोगी बनाया गया है । कामज छपाई आदि सब कुछ अत्युत्तम रहनेपर भी मूल्य लागतमात्र सजिलेद पुस्तक का केवल २)

अमरकोष (प्रथमकाण्ड) ।

'मणिप्रभा' हिन्दी टीका अमरकौमुदी टिप्पणी सहित

बिहारके प्रथमा परीक्षार्थियोंके लिए हमने इसके प्रथम काण्डका उपरोक्त संपूर्ण विषयोंसे युक्त पृथक् संस्करण भी छपा है ।

मूल्य १) मात्र

अमरकोष—मूल (गुटका)

अनेकार्थध्वनिमञ्जरी—द्विरुपकोश—एकाक्षरकोश सहित ।

४ 1/2 x 5 इंच का जेबी गुटका । मूल्य बहुत अल्प ।)

प्रकाशक—चौखम्बा संस्कृत पुस्तकालय, बनारस सिटी ।

THE
HARIDAS SANSKRIT SERIES
22

THE
MANUSMṚITI
(2ND CHAPTER ONLY)

With

The Manvarthamuktāvalī Commentary

By

KULLUKABHATTA

And

The Subodhini Hindi Commentary

By

PANDIT S'RĪ JANĀRDANA S'ARMĀ

PUBLISHED BY
JAYA KRISHNA DĀS HARIDĀS GUPTA

The Chowkhambā Sanskrit Series Office,

Benares City.

1938

[All Rights Reserved by the Publishers]

Registered According to Act XXV of 1867.

All Rights Reserved by the Publishers.

[अस्य पुनर्मुद्रणादिकाः सर्वेऽधिकाराः प्रकाशकायत्ताः]

PRINTED BY

JAYA KRISHNA DAS GUPTA,
VIDYA VILAS PRESS, BENARES CITY.

1938.

* श्रीः *

→* हरिदास-संस्कृत-ग्रन्थमाला *←

२२

* श्रीः *

मनुस्मृतिः

(द्वितीयोऽध्यायः)

श्रीकुल्लुकभट्टप्रणीतया मन्वर्थमुक्तावल्या पण्डित जनार्दनशर्म-

प्रणीतया सुबोधिनीनाम्न्या हिन्दीटीकया च समलङ्कृता ।

पण्डित लक्ष्मीधरपन्तधर्माधिकारिणा संशोधिता ।

प्रकाशकः—

जयकृष्णदास हरिदास गुप्तः

चौखम्बा संस्कृत सीरीज़ आफिस,

वनारस सिटी ।

१९३८

अस्य सर्वेऽधिकाराः प्रकाशकेन स्वायत्तीकृताः ।

प्राप्तिस्थानम्—
चौखम्बा संस्कृत पुस्तकालय,
बनारस सिटी ।

॥ श्रीः ॥

कुल्लुकभट्टकृतमन्वर्थमुक्तावली—पण्डित जनार्दनशर्म-
कृतसुबोधिनीनाम्नीहिन्दीटीकासहितः ।

—ॐ मनुस्मृतिः ॐ—

द्वितीयोऽध्यायः ।

गौडे नन्दनवासिनाम्नि सुजनैर्वर्ण्ये वरेडगे कुले
विप्रो भट्टदिवाकरस्य तनयः कुल्लुकभट्टोऽभवत् ।
वृत्तिस्तेन मनुस्मृतौ शिवपुरेऽध्याये द्वितीयेऽध्याये
रम्येयं क्रियते हिताय विदुषां मन्वर्थमुक्तावली ॥ १ ॥

प्रथमाध्याये प्रकृष्टपरमात्मज्ञानरूपधर्मज्ञानाय जगत्कारणं ब्रह्म प्रतिपाद्याधुना
ब्रह्मज्ञानाङ्गभूतं संस्कारादिरूपं धर्मं प्रतिपिपादयिषुर्धर्मसामान्यलक्षणं प्रथममाह—

विद्वद्भिः सेवितः सद्भिर्नित्यमद्वेषरागिभिः ।

हृदयेनाभ्यनुज्ञातो यो धर्मस्तं निबोधत ॥ १ ॥

विद्वद्भिर्वेदविद्भिः सद्भिर्धार्मिकै रागद्वेषशून्यैरनुष्ठितो हृदयेनाभिमुख्येन ज्ञात इति,
अनेन श्रेयःसाधनमभिहितम् । तत्र हि स्वरसान्मनोऽभिमुखीभवति । वेदविद्भिर्ज्ञात
इति विशेषणोपादानसामर्थ्याज्ज्ञातस्य वेदस्यैव श्रेयःसाधनज्ञाने कारणत्वं विवक्षितम् ।
खड्गधारिणा हत इत्युक्ते घतखड्गस्यैव हनने प्राधान्यम् । अतो वेदप्रमाणकः श्रेयः-
साधनं धर्म इत्युक्तम् । एवंविधो यो धर्मस्तं निबोधत । उक्तार्थसङ्ग्रहश्लोकाः—

वेदविद्भिर्ज्ञात इति प्रयुक्तानो विशेषणम् ।

वेदादेव परिज्ञातो धर्म इत्युक्तवान्मनुः ॥

हृदयेनाभिमुख्येन ज्ञात इत्यपि निर्दिशन् ।

श्रेयः साधनमित्याह तत्र ह्यभिमुखं मनः ॥

वेदप्रमाणकः श्रेयःसाधनं धर्म इत्यतः ।

मनूक्तमेव मुनयः प्रणिन्युर्धर्मलक्षणम् ॥

अत एव हारीतः—

“अथातो धर्मं व्याख्यास्यामः । श्रुतिप्रमाणको धर्मः । श्रुतिश्च द्विविधा वैदिकी तान्त्रिकी च” । भविष्यपुराणे च—

धर्मः श्रेयः समुद्दिष्टं श्रेयोऽभ्युदयलक्षणम् ।

स तु पञ्चविधः प्रोक्तो वेदमूलः सनातनः ॥

अस्य सम्यगनुष्ठानात्स्वर्गो मोक्षश्च जायते ।

इह लोके सुखैश्वर्यमनुलं च खगाधिप ॥

श्रेयःसाधनमित्यर्थः । जैमिनिरपि इदमपि धर्मलक्षणमसूत्रयत्—“चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः” इति । उभयं चोदनया लक्ष्यते, अर्थः श्रेयःसाधनं ज्योतिष्टोमादिः । अनर्थः प्रत्यवायसाधनं श्रेयनादिः । तत्र वेदप्रमाणकं श्रेयःसाधनं ज्योतिष्टोमादि धर्म इति सूत्रार्थः । स्मृत्यादयोऽपि वेदमूलकत्वेनैव धर्मप्रमाणमिति दर्शयिष्यामः । गो-विन्दराजस्तु—हृदयेनाभ्यनुज्ञात इत्यन्तःकरणविकित्साशून्य इति व्याख्यातवान् । तन्मते वेदविद्भिरनुष्ठितः संशयरहितश्च धर्म इति धर्मलक्षणं स्यात् । एवं च दृष्टार्थ-ग्रामगमनादिसाधारणं धर्मलक्षणविचक्षणा न श्रद्दधते । मेधातिथिस्तु—हृदयेनाभ्यनु-ज्ञात इति यत्र चित्तं प्रवर्तयतीति व्याख्याय ‘अथवा हृदयं वेदः स ह्यधीतो भावनारूपेण हृदयस्थितो हृदयम् इत्युच्यते’ इत्युक्तवान् ॥ १ ॥

सुबोधिनी

रागद्वेषरहित धार्मिक पण्डितोंने जिसको सदा सेवन किया और हृदयसे मुख्य जाना, उस धर्मको तुम सुनो ॥ १ ॥

कामात्मता न प्रशस्ता न चैवेहास्त्यकामता ।

काम्यो हि वेदाधिगमः कर्मयोगश्च वैदिकः ॥ २ ॥

फलामिलाषशोल्लवं पुरुषस्य कामात्मता । सा न प्रशस्ता, बन्धहेतुत्वात् । स्वर्गादिफलाभिलाषेण काम्यानि कर्माण्यनुष्ठीयमानानि पुनर्जन्मने कारणं भवन्ति । नित्यनैमित्तिकानि त्वात्मज्ञानसहकारितया मोक्षाय कल्पन्ते । न पुनरिच्छामात्रमनेन निषिध्यते । तदाह—“न चैवेहास्त्यकामता” इति । यतो वेदस्वीकरणं वैदिकस-कलधर्मसम्बन्धश्चेच्छाविषयावेव ॥ २ ॥

फलको इच्छा अच्छी नहीं होती, परन्तु इससे इच्छामात्रका त्याग नहीं है । क्यों कि वेदका स्वीकार और वैदिक कर्मोंका सम्बन्ध भी इच्छासे ही है ॥ २ ॥

अत्रोपपत्तिमाह—

सङ्कल्पमूलः कामो वै यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः ।

व्रतानि यमधर्माश्च सर्वे सङ्कल्पजाः स्मृताः ॥ ३ ॥

अनेन कर्मणेदमिष्टं फलं साध्यत इत्येवं विषया बुद्धिः सङ्कल्पः, तदनन्तर-
मिष्टसाधनतयाऽवगते तस्मिन्निच्छा जायते, तदर्थं प्रयत्नं कुरुते चेत्येवं यज्ञाः सङ्क-
ल्पप्रभवाः, व्रतानि, यमरूपाश्च धर्माश्चतुर्थाध्याये । वक्ष्यमाणाः । सर्वं इत्यनेन पदेन
अन्येऽपि शास्त्रार्थाः सङ्कल्पादेव जायन्ते । इच्छामन्तरेण तान्यपि न सम्भवन्तीत्य-
र्थः । गोविन्दराजस्तु—व्रतान्यनुष्ठेयरूपाणि, यमधर्माः प्रतिषेधार्थका इत्याह ॥ ३ ॥

इच्छाकी जड़ संकल्प है, यज्ञ संकल्पोंसे उत्पन्न होते हैं और व्रत, नियम और धर्म
ये सब संकल्पसे ही उत्पन्न कहे गये हैं ॥ ३ ॥

अत्रैव लौकिकं नियमं दर्शयति—

अकामस्य क्रिया काचिद् दृश्यते नेह कर्हिचित् ।

यद्यद्धि कुरुते किञ्चित्तत्तत्कामस्य चेष्टितम् ॥ ४ ॥

लोके या काचिद्भोजनगमनादिक्रिया, साप्यनिच्छतो न कदाचिद् दृश्यते ।
ततश्च सर्वं कर्म लौकिकं वैदिकं च यद्यत्पुरुषः कुरुते तत्तद्विच्छाकार्यम् ॥ ४ ॥

इस संसारमें विना इच्छा के किसी मनुष्यका कोई काम कभी नहीं दीखता । जो
कुछ वह करता है, सब इच्छासे करता है ॥ ४ ॥

सम्प्रति पूर्वोक्तं फलाभिलाषनिषेधं नियमयति—

तेषु सम्यग्वर्तमानो गच्छत्यमरलोकताम् ।

यथा सङ्कल्पितांश्चैह सर्वान्कामान्समश्नुते ॥ ५ ॥

[असद्वृत्तस्तु कामेषु कामोपहतचेतनः ।

नरकं समवाप्नोति तत्फलं न समश्नुते ॥ १ ॥

तस्माच्छ्रुतिस्मृतिप्रोक्तं यथाविध्युपपादितम् ।

काम्यं कर्मेह भवति श्रेयसे न विपर्ययः ॥ २ ॥]

नात्रेच्छा निषिध्यते किन्तु शास्त्रोक्तकर्मसु सम्यग्वृत्तिविधीयते । बन्धहेतु-
फलाभिलाषं विना शास्त्रीयकर्मणामनुष्ठानं तेषु सम्यग्वृत्तिः सम्यग्वर्तमानोऽमरलो-
कताममरधर्मकं ब्रह्मभावं गच्छति । मोक्षं प्राप्नोतीत्यर्थः । तथाभूतश्च सर्वेश्वरत्वादि-
हापि लोके सर्वानभिलषितान्प्राप्नोति । तथा च छान्दोग्ये—“स यदि पितृलो-
ककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति” (८।२।१) इत्यादि ॥ ५ ॥

उन (शास्त्रोक्त) कामोंमें अच्छे प्रकारसे लगा हुआ मनुष्य स्वर्गलोकको पाता है
और इस संसारमें भी प्राणी यथेष्ट सब कामनाओंको भोगता है ॥ ५ ॥

इदानीं धर्मप्रमाणान्याह—

वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् ।

आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च ॥ ६ ॥

वेद ऋग्यजुःसामाथर्वलक्षणः, स सर्वो विध्यर्थवादमन्त्रात्मा धर्ममूलं प्रमाणम् । अर्थवादानामपि विध्येकवाक्यतया स्तावकत्वेन धर्मे प्रामाण्यात् । यदाह जैमिनिः—“विधिना त्वेकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः” । मन्त्रार्थवादानामपि विधिवाक्यैकवाक्यतयैव धर्मे प्रामाण्यं, प्रयोगकाले चानुष्ठेयस्मारकत्वं, वेदस्य च धर्मे प्रामाण्यं यथार्थानुभवकरणत्वरूपं न्यायसिद्धम् । स्मृत्यादीनामपि तन्मूलत्वेनैव प्रामाण्यप्रतिपादनार्थमनूद्यते । मन्वादीनां च वेदविदां स्मृतिधर्मे प्रमाणम् । वेदविदामिति विशेषणोपादानाद्वेदमूलत्वेनैव स्मृत्यादीनां प्रामाण्यमभिमतम् । शीलं ब्रह्मण्यतादिरूपम् । तदाह हारीतः—“ब्रह्मण्यता देवपितृभक्तता सौम्यता अपरोपतापिता अनसूयता मृदुता अपारुष्यं मित्रता प्रियवादित्वं कृतज्ञता शरण्यता कारुण्यं प्रशान्तिश्चेति त्रयोदशविधं शीलम्” । गोविन्दराजस्तु—शीलं रागद्वेषपरित्याग इत्याह । आचारः कम्बलवल्कलाद्याचरणरूपः, साधूनां धार्मिकाणाम् आत्मतुष्टिश्च वैकल्पिकपदार्थविषया धर्मे प्रमाणम् । तदाह गर्गः—“वैकल्पिके आत्मतुष्टिः प्रमाणम्” ॥ ६ ॥

संपूर्ण वेद, (मनु आदि) वेदके जाननेवालोंकी स्मृति और उनका शील, धार्मिक पुरुषोंका आचार और अपने मनका सन्तोष, ये धर्मके मूल हैं ॥ ६ ॥

वेदान्तेषां वेदमूलत्वेन प्रामाण्येऽभिहितेऽपि मनुस्मृतेः सर्वोत्कर्षज्ञापनाय विशेषेण वेदमूलतामाह—

यः कश्चित्कस्यचिद्धर्मो मनुना परिकीर्तितः ।

स सर्वोऽभिहितो वेदे सर्वज्ञानमयो हि सः ॥ ७ ॥

यः कश्चित्कस्यचिद् ब्राह्मणादेर्मनुना धर्म उक्तः स सर्वो वेदे प्रतिपादितः । यस्मात्सर्वज्ञोऽसौ मनुः सर्वज्ञतया चोत्सन्नविप्रकीर्णपठ्यमानवेदार्थं सम्यग्ज्ञात्वा लोकहितायोपनिबद्धवान् । गोविन्दराजस्तु—सर्वज्ञानमय इत्यस्य सर्वज्ञानारब्ध इव वेद इति वेदविशेषणतामाह ॥ ७ ॥

मनुजी सर्वज्ञ हैं, इससे जो कुछ जिसका धर्म वेदमें कहा गया है, वही उन्होंने कहा है ॥ ७ ॥

सर्वं तु समवेक्ष्येदं निखिलं ज्ञानचक्षुषा ।

श्रुतिप्रामाण्यतो विद्वान्स्वधर्मे निविशेत् वै ॥ ८ ॥

सर्वे शास्त्रज्ञातं वेदार्थावगमोचितं ज्ञानं मीमांसाव्याकरणादिकज्ञानमेव चक्षु-
स्तेन निखिलं तद्विशेषेण पर्यालोच्य वेदप्रामाण्येनानुष्ठेयमवगम्य स्वधर्मंऽवतिष्ठते ॥८॥

इन सबको ज्ञानरूप नेत्रोंसे मलीप्रकार देख कर और वेदके प्रमाणसे कर्तव्य जानकर
निश्चय पूर्वक पण्डित अपने धर्ममें स्थित रहे ॥ ८ ॥

श्रुतिस्मृत्युदितं धर्ममनुतिष्ठन् हि मानवः ।

इह कीर्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं सुखम् ॥ ९ ॥

श्रुतिस्मृत्युदितं धर्ममनुतिष्ठन्मानव इह लोके धार्मिकत्वेनानुषङ्गिकीं कीर्तिं
परलोके च धर्मफलमुत्कृष्टं स्वर्गापवर्गादिसुखरूपं प्राप्नोति । अनेन वास्तवगुणकथनेन
श्रुतिस्मृत्युदितं धर्ममनुतिष्ठेदिति विधिः कल्प्यते ॥ ९ ॥

वेद और स्मृतिमें कहे हुए धर्म को करता हुआ मनुष्य इत संसारमें कीर्ति पाता
है और मरकर परम उत्तम सुख पाता है ॥ ९ ॥

श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः ।

ते सर्वार्थेष्वमीमांस्ये ताभ्यां धर्मो हि निर्बभौ ॥ १० ॥

लोकप्रसिद्धसंज्ञासंज्ञिसम्बन्धानुवादोऽयं श्रुतिस्मृत्योः प्रतिकूलतर्केणामीमां-
स्यत्वविधानार्थं, स्मृतेः श्रुतितुल्यत्वबोधनेनाचारादिभ्यो बलवत्त्वप्रतिपादनार्थं च ।
तेन स्मृतिविरुद्धाचारो हेय इत्यस्य फलम् । श्रुतिर्वेदः, मन्वादिशास्त्रं स्मृतिः, ते उभे
प्रतिकूलतर्केन विचारयितव्ये । यतस्ताभ्यां निःशेषेण धर्मो बभौ प्रकाशतां गतः ॥१०॥

वेदको श्रुति और धर्मशास्त्र को स्मृति जानना चाहिये । यह दोनों सब विषयों में
तर्करहित है, क्योंकि इनसे ही धर्म उत्पन्न हुआ है ॥ १० ॥

योऽवमन्येत ते मूले हेतुशास्त्राश्रयाद्द्विजः ।

स साधुभिर्बहिष्कार्यो नास्तिको वेदानिन्दकः ॥ ११ ॥

पुनस्ते द्वे श्रुतिस्मृतौ द्विजोऽवमन्येत स शिष्टैर्द्विजानुष्ठेयाध्ययनादिकर्मणो
निःसार्यः । पूर्वश्लोके सामान्येनामीमांस्ये इति सामान्यतो मीमांसानिषेधादनुकूलमी
मांसाऽपि न प्रवर्तनीयेति अमो माभूदिति विशेषयति, हेतुशास्त्राश्रयाद् वेदवाक्यम-
प्रमाणं वाक्यत्वाद् विप्रलम्भकवाक्यवदित्यादिप्रतिकूलतर्कावष्टम्भेन । चार्वाकादिना-
स्तिक इव नास्तिकः, यतो वेदानिन्दकः ॥ ११ ॥

जो द्विज उन दोनों धर्मोंके मूलोंका तर्कशास्त्रके सहारेसे अपमान करता है, वह
वेदानिन्दक नास्तिक, साधुजनोंद्वारा (समाजसे) निकाल दिया जाना चाहिये ॥ ११ ॥

इदानीं शीलस्याचार एवान्तर्भावसम्भवाद्वेदमूलतैव तन्त्रं, न स्मृतिशीलादिप्र-

कारनियम इति दर्शयितुं चतुर्धा धर्मप्रमाणमाह—

वेदः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ।

एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्धर्मस्य लक्षणम् ॥ १२ ॥

वेदो धर्मप्रमाणं स क्वचित्प्रत्यक्षः क्वचित्स्मृत्याद्यनुमित इत्येवं तात्पर्यं न तु प्रमाणपरिगणने । अत एव “श्रुतिस्मृत्युदितं धर्मम्” (म० स्मृ० २।९) इत्यत्र द्वयमेवाभिहितवान् । सदाचारः शिष्टाचारः स्वस्य चात्मनः प्रियमात्मतुष्टिः ॥ १२ ॥

वेद, स्मृति, सदाचार और (जो विषय विकल्पसे कहा गया है उसमें) अपनी रुचिके अनुसार करना—यह चार प्रकारका, धर्मका साक्षात् लक्षण है ॥ १२ ॥

अर्थकामेष्वसक्तानां धर्मज्ञानं विधीयते ।

धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः ॥ १३ ॥

अर्थकामेष्वसक्तानाम् अर्थकामलिप्साशून्यानां धर्मोपदेशोऽयम् । ये त्वर्थ-कामसमीहया लोकप्रतिपत्त्यर्थं धर्ममनुतिष्ठन्ति न तेषां कर्मफलमित्यर्थः । धर्मं च ज्ञातुमिच्छतां प्रकृष्टं प्रमाणं श्रुतिः । प्रकर्षबोधनेन च श्रुतिस्मृतिविरोधे स्मृत्यर्थो नादरणीय इति भावः । अत एव जाबालः—

श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव गरोयसी ।

अविरोधे सदा कार्यं स्मार्तं वैदिकवत् सता ॥

भविष्यपुराणेऽप्युक्तम्—

श्रुत्या सह विरोधे तु बाध्यते विषयं विना ।

जैमिनिरप्याह—

विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानकम् ॥

श्रुतिविरोधे स्मृतिवाक्यमनपेक्ष्यमप्रमाणमनादरणीयम् । असति विरोधे मूलवेदानुमानमित्यर्थः ॥ १३ ॥

अर्थ और काममें जो आसक्त नहीं हैं, उनको धर्मज्ञान उपदेश किया जाता है और धर्मको जाननेकी इच्छा करनेवालोंके लिये वेद ही उत्तम प्रमाण हैं ॥ १३ ॥

श्रुतिद्वैधं तु यत्र स्यात्तत्र धर्मावुभौ स्मृतौ ।

उभावपि हि तौ धर्मौ सम्यगुक्तौ मनीषिभिः ॥ १४ ॥

यत्र पुनः श्रुत्योरेव द्वैधं परस्परविरुद्धार्थप्रतिपादनं तत्र द्वावपि धर्मौ मनुना स्मृतौ । तुल्यबलतया विकल्पापुष्टानविधानेन च विरोधाभावः । यस्मान्मन्वादिभ्यः पूर्वतरैरपि विद्वद्भिः सम्यक् समीचीनौ द्वावपि तौ धर्मावुक्तौ । समानन्यायतया स्मृ-

त्योरपि विरोधे विकल्प इति प्रकृतोप्रयोगस्तुल्यबलत्वाविशेषात् । तदाह गौतमः—
“तुल्यबलविरोधे विकल्पः” ॥ १४ ॥

जहाँ दो श्रुतिका आपसमें विरोध हो, वहाँ वे दोनों ही धर्म माने गये हैं । क्योंकि बुद्धिमान् पिछले ऋषियोंने उन दोनों को ही धर्म कहा है ॥ १४ ॥

अत्र दृष्टान्तमाह—

उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा ।

सर्वथा वर्तते यज्ञ इतीयं वैदिकी श्रुतिः ॥ १५ ॥

[श्रुतिं पश्यन्ति मुनयः स्मरन्ति तु यथास्मृति ।

तस्मात्प्रमाणं मुनयः प्रमाणं प्रथितं भुवि ॥ ३ ॥

धर्मव्यतिक्रमो दृष्टः श्रेष्ठानां साहसं तथा ।

तदन्वीक्ष्य प्रयुञ्जानाः सीदन्त्यपरधर्मजाः ॥ ४ ॥]

सूर्यनक्षत्रवर्जितः कालः समयाध्युषितशब्देनोच्यते । उदयात्पूर्वमरुणकिरणवान्प्रविरलतारकोऽनुदितकालः । परस्परविरुद्धकालश्रवणेऽपि सर्वथा विकल्पेनाग्नि-होत्रहोमः प्रवर्तते । देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागगुणयोगाद्यज्ञशब्दोऽत्र होमे गौणः । “उदिते होतव्यम्” इत्यादिका वैदिकी श्रुतिः ॥ १५ ॥

सूर्योदयमें, अर्थात् सूर्य उदय न हो उस समयमें और जब कि तारे न दीखते हों, न सूर्य ही निकला हो, तब सर्वथा यज्ञ होता है । यह वेदकी श्रुति है (सारांश यह है कि वेदमें तीन प्रकारका विरोध है, यहाँ तीनों ही मानने चाहिये और जिस समय सुमीता हो, उसी समय यज्ञ करे) ॥ १५ ॥

निषेकादिश्मशानान्तो मन्त्रैर्यस्योदितो विधिः ।

तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिञ्ज्ञेयो नान्यस्य कस्यचित् ॥ १६ ॥

गर्भाधानादिरन्त्येष्टिपर्यन्तो यस्य वर्णस्य मन्त्रैरनुष्ठानकलाप उक्तो द्विजाते-रित्यर्थः । तस्यास्मिन्मानवधर्मशास्त्रेऽध्ययने श्रवणेऽधिकारः न त्वन्यस्य कस्यचि-च्छ्रद्धादेः । पृथच्छास्त्रानुष्ठानं च यथाऽधिकारं सर्वैरेव कर्तव्यं, प्रवचनं त्वस्याध्यापनं व्याख्यानरूपं ब्राह्मणकर्तृकमेवेति विदुषा ब्राह्मणेनेत्यत्र व्याख्यातम् ॥ १६ ॥

जिस (वर्ण) की गर्भसंस्कारसे लेकर मरणतककी विधि वैदिक मन्त्रोंसे करने के लिए कही है, उसीका इस शास्त्रमें अधिकार जानना चाहिये, अन्यका नहीं ॥ १६ ॥

धर्मस्य स्वरूपं प्रमाणं परिभाषां चोक्त्वा इदानीं धर्मानुष्ठानयोग्यदेशानाह—

सरस्वतीदृषद्वत्योर्देवनद्योर्धदन्तरम् ।

तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्तं प्रचक्षते ॥ १७ ॥

सरस्वतीद्विषद्वत्योर्नद्योरुभयोर्मध्यं ब्रह्मावर्तं देशमाहुः । देवनदीदेवनिर्मित-
शब्दौ नदीदेशप्राशस्त्यार्थौ ॥ १७ ॥

सरस्वती और दृषद्वती देवनदियोंके मध्यका जो देवताओंका रचा हुआ देश है, उसको
ब्रह्मावर्त कहते हैं ॥ १७ ॥

तस्मिन्देशे य आचारः पारम्पर्यक्रमागतः ।

वर्णानां सान्तरालानां स सदाचार उच्यते ॥ १८ ॥

[विरुद्धा च विगीता च दृष्टार्थादिष्टकारणे ।

स्मृतिर्न श्रुतिमूला स्याद्या चैषा सम्भवश्रुतिः ५ ॥]

तस्मिन्देशे प्रायेण शिष्टानां सम्भवात्तेषां ब्राह्मणादिवर्णानां सङ्कीर्णजातिप-
र्यन्तानां य आचारः पारम्पर्यक्रमागतो न त्विदानींतनः, स सदाचारोऽभिधीयते ॥ १८ ॥

उस देशमें सब वर्णों और वर्णसंकरोंका जो आचार परम्परासे चला आ रहा है वह
सदाचार कहा जाता है ॥ १८ ॥

कुरुक्षेत्रं च मत्स्याश्च पञ्चालाः शूरसेनकाः ।

एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्तादनन्तरः ॥ १९ ॥

मत्स्यादिशब्दाः बहुवचनान्ता एव देशविशेषवाचकाः । पञ्चालाः कान्य-
कुब्जदेशाः । शूरसेनका मथुरादेशाः । एष ब्रह्मर्षिदेशो ब्रह्मावर्तात्किञ्चिदूनः ॥ १९ ॥

कुरुक्षेत्र, मत्स्य, पांचाल (पंजाब) और शूरसेन (मथुराका प्रान्तभाग) यह ब्रह्मर्षियोंके
निवास योग्य देश ब्रह्मावर्त के पास है और यह देश ब्रह्मावर्त से कुछ न्यून माना गया है ॥ १९ ॥

एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः ।

स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन्पृथिव्यां सर्वमानवाः ॥ २० ॥

कुरुक्षेत्रादिदेशजातस्य ब्राह्मणस्य सकाशात्सर्वमनुष्या आत्मीयमात्मीय-
माचारं शिक्षेरन् ॥ २० ॥

इन देशोंमें उत्पन्न हुए ब्राह्मणसे पृथ्वीके सब मनुष्य अपना-अपना आचार सीखें ॥ २० ॥

हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यत्प्राग्विनशनादपि ।

प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः ॥ २१ ॥

उत्तरदक्षिणदिगवस्थितौ हिमवद्विन्ध्यौ पर्वतौ, तयोर्यन्मध्यं विनशनात्सर-
स्वत्यन्तर्धानदेशाद्यत्पूर्वं प्रयागाच्च यत्पश्चिमं स मध्यदेशनामा देशः कथितः ॥ २१ ॥

हिमवान् और विन्ध्याचलके मध्य, कुरुक्षेत्रके पूर्व और प्रयागके पश्चिमका देश मध्य
देश कहा गया है ॥ २१ ॥

आ समुद्रात्तु वै पूर्वादासमुद्रात्तु पश्चिमात् ।

तयोरेवान्तरं गिर्योरार्यावर्तं विदुर्बुधाः ॥ २२ ॥

आ पूर्वसमुद्रात् आ पश्चिमसमुद्राद्धिमवद्विन्ध्ययोश्च यन्मध्यं तमार्यावर्तदेशं
पण्डिता जानन्ति । मर्यादायामयमाङ्गं, नाभिविधौ । तेन समुद्रमध्यद्वीपानां नार्याव-
र्तता । आर्या अन्नावर्तन्ते पुनःपुनरुद्भवन्तीत्यार्यावर्तः ॥ २२ ॥

पूर्व समुद्र से लेकर पश्चिम समुद्रतक और विन्ध्याचल तथा हिमाचल पर्वतोंके मध्य-
स्थित देशको पण्डित आर्यावर्त कहते हैं ॥ २२ ॥

कृष्णसारस्तु चरति मृगो यत्र स्वभावतः ।

स ज्ञेयो यज्ञियो देशो म्लेच्छदेशस्त्वतः परः ॥ २३ ॥

कृष्णसारो मृगो यत्र स्वभावतो वसति न तु बलादानीतः, स यज्ञार्हो देशो
ज्ञातव्यः । अन्यो म्लेच्छदेशो न यज्ञार्ह इत्यर्थः ॥ २३ ॥

जहां कृष्णसार (कालामृग) स्वभावसे विचरता है, वह देश यज्ञके योग्य जानना
चाहिये, इससे अतिरिक्त अन्य म्लेच्छ देश है ॥ २३ ॥

एतान्द्विजातयो देशान्संश्रयेरन्प्रयत्नतः ।

शूद्रस्तु यस्मिन्कास्मिन्वा निवसेद् वृत्तिकर्षितः ॥ २४ ॥

अन्यदेशोद्भवा अपि द्विजातयो यज्ञार्थत्वाददृष्टार्थत्वाच्चैतान्देशान्प्रयत्ना-
दाश्रयेन् । शूद्रस्तु वृत्तिपीडितो वृत्त्यर्थमन्यदेशमप्याश्रयेत् ॥ २४ ॥

द्विजाति (ब्राह्मण, क्षत्रिय और वैश्य) इन्हीं देशोंमें यज्ञपूर्वक निवास करें, परन्तु जी-
विका से दुखी शूद्र तो जिसदेशमें चाहे उसमें रहे ॥ २४ ॥

एषा धर्मस्य वो योनिः समासेन प्रकीर्तिता ।

सम्भवश्चास्य सर्वस्य वर्णधर्मान्निबोधत ॥ २५ ॥

एषा युष्माकं धर्मस्य योनिः सङ्क्षेपेणोक्ता । योनिर्ज्ञप्तिकारणं “वेदोऽखिलो
धर्ममूलम्” (म० स्मृ० २-६) इत्यादिनोक्तमित्यर्थः । गोविन्दराजस्तु-इह धर्मशब्दोऽ-
पूर्वाख्यात्मकधर्मं वर्तत इति “विद्वद्भिः सेवितः” (म० स्मृ० २।१) इत्यत्र तत्कारणे-

ऽष्टकादौ वाऽपूर्वाख्यस्य धर्मस्य योनिरिति व्याख्यातवान् । सम्भवश्चोत्पत्तिर्जगत उक्ता । इदानीं वर्णधर्माञ्छृणुत । वर्णधर्मशब्दश्च वर्णधर्माश्रमधर्मवर्णाश्रमधर्मगुणधर्म-
नैमित्तिकधर्माणामुपलक्षकः । ते च भविष्यपुराणोक्ताः—

वर्णधर्मः स्मृतस्त्वैक आश्रमाणामतः परम् ।

वर्णाश्रमस्तृतीयस्तु गौणो नैमित्तिकस्तथा ।

वर्णत्वमेकमाश्रित्य यो धर्मः संप्रवर्तते ।

वर्णधर्मः स उक्तस्तु यथोपनयनं नृप ॥

यस्त्वाश्रमं समाश्रित्य अधिकारः प्रवर्तते ।

स खलवाश्रमधर्मस्तु भिक्षादण्डादिको यथा ॥

वर्णत्वमाश्रमत्वं च योऽधिकृत्य प्रवर्तते ।

स वर्णाश्रमधर्मस्तु मौञ्जीया मेखला यथा ॥

यो गुणेन प्रवर्तते गुणधर्मः स उच्यते ।

यथा मृधाभिषिक्तस्य प्रजानां परिपालनम् ॥

निमित्तमेकमाश्रित्य यो धर्मः संप्रवर्तते ।

नैमित्तिकः स विज्ञेयः प्रायश्चित्तविधिर्यथा ॥ २५ ॥

यह धर्मकी जड़ और सब जगत्की उत्पत्ति मैंने तुमको संक्षेपसे बतलायी,
अब वर्णोंके धर्मोंको सुनो ॥ २५ ॥

वैदिकैः कर्मभिः पुण्यैर्निषेकादिर्द्विजन्मनाम् ।

कार्यः शरीरसंस्कारः पावनः प्रेत्य चेह च ॥ २६ ॥

वेदभूलत्वाद्वैदिकैः पुण्यैः शुभैर्मन्त्रप्रयोगादिकर्मभिर्द्विजातीनां गर्भाधाना-
दिशरीरसंस्कारः कर्तव्यः । पावनः पापक्षयहेतुः । प्रेत्य परलोके संस्कृतस्य यागादि-
फलसम्बन्धात्, इह लोके च वेदाध्ययनाद्यधिकारात् ॥ २६ ॥

द्विजातियोंको इस लोक और परलोकमें पवित्र करनेवाले गर्भाधान आदि शरीरसं-
स्कार, वेदोक्त पवित्र मन्त्रोंकी विधिसे करने चाहिये ॥ २६ ॥

कुतः पापसम्भवो येनैषां पापक्षयहेतुत्वमत आह—

गार्भैर्होमैर्जातकर्मचौडमौञ्जीनिबन्धनैः ।

वैजिकं गार्भिकं चैनो द्विजानामपमृज्यते ॥ २७ ॥

ये गर्भशुद्धये क्रियन्ते ते गार्भाः । होमग्रहणमुपलक्षणम्, गर्भाधानादेरहो-
मरूपत्वात् । जातस्य यत्कर्म मन्त्रवत्सर्पिःप्राशनादिरूपं तज्जातकर्म । चौडं चूडा-
करणकर्म । मौञ्जीनिबन्धनमुपनयनम् । एतैर्वैजिकं प्रतिषिद्धमैथुनसंकल्पपादिना च
पैतृकरोतोदोषाद्यद्यत्पापं गार्भिकं चाशुचिमातृगर्भवासजं तद् द्विजातीनामपमृज्यते ॥ २७ ॥

गर्भं शुद्ध करनेवाले हवनों और जातकर्म, मुण्डन तथा यज्ञोपवीत इन संस्कारोंसे द्विजातियोंके गर्भ और बीजका दोष मिट जाता है ॥ २७ ॥

स्वाध्यायेन व्रतैर्होमैस्त्रैविद्येनेज्यया सुतैः ।

महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः ॥ २८ ॥

वेदाध्ययनेन । व्रतैर्मधुमांसवर्जनादिनियमैः । होमैःसावित्रचरुहोमादिभिः सायंप्रातर्होमैश्च । त्रैविद्याख्येन च । व्रतेष्वप्राधान्यादस्य पृथगुपन्यासः । इज्यया ब्र-
चर्यावस्थायां देवर्षिपितृतर्पणरूपया । गृहस्थावस्थायां पुत्रोत्पादनेन । महायज्ञैः पञ्च-
भिर्ब्रह्मयज्ञादिभिः । यज्ञैर्ज्योतिष्टोमादिभिः । ब्राह्मी ब्रह्मप्राप्तियोग्येयं तनुः तन्वव-
च्छिन्न आत्मा क्रियते । कर्मसहकृतब्रह्मज्ञानेन मोक्षावाप्तेः ॥ २८ ॥

वेदके पढ़नेसे, व्रतसे, हवनसे, त्रैविद्य नाम व्रतसे, देव-ऋषि-पितृ-तर्पणसे, पुत्रोंसे, महायज्ञ और यज्ञोंसे यह शरीर मोक्ष पानेके योग्य बनाया जा सकता है ॥ २८ ॥

प्राङ्नाभिर्वर्धनात्पुंसो जातकर्म विधीयते ।

मन्त्रवत्प्राशनं चास्य हिरण्यमधुसर्पिषाम् ॥ २९ ॥

नाभिच्छेदनात्प्राक् पुरुषस्य जातकर्माख्यः संस्कारः क्रियते । तदा चास्य स्वगृह्योक्तमन्त्रैः स्वर्णमधुघृतानां प्राशनम् ॥ २९ ॥

पुरुषका जातकर्म नाल काटनेसे पहिले करना कहा है और इस (बालक) को मन्त्रो-
च्चारण पूर्वक सुवर्ण, शहद और घीका प्राशन कराया जाता है ॥ २९ ॥

नामधेयं दशम्यां तु द्वादश्यां वाऽस्य कारयेत् ।

पुण्ये तिथौ मुहूर्ते वा नक्षत्रे वा गुणान्विते ॥ ३० ॥

जातकमेति पूर्वश्लोके जन्मनः प्रस्तुतत्वाज्जन्मापेक्षयैव दशमे द्वादशे वाऽ-
हनि अस्य शिशोर्नामधेयं स्वयमसम्भवे कारयेत् । अथवा—

आशौचे तु व्यतिक्रान्ते नामकर्म विधीयते ।

इति शङ्खवचनादशमेऽहन्यतीते एकादशाह इति व्याख्येयम् । तत्राप्यकरणे प्रशस्ते तिथौ प्रशस्त एव मुहूर्ते नक्षत्रे च गुणवत्येव ज्योतिषावगते कर्तव्यम् । वाश-
ब्दोऽवधारणे ॥ ३० ॥

बालकका नामकरण जन्मसे दशवें या बारहवें दिन अथवा पुण्य तिथि या मुहूर्तमें या किसी गुणयुक्त नक्षत्रमें करावे ॥ ३० ॥

मङ्गल्यं ब्राह्मणस्य स्यात्क्षत्रियस्य बलान्वितम् ।

वैश्यस्य धनसंयुक्तं शूद्रस्य तु जुगुप्सितम् ॥ ३१ ॥

ब्राह्मणादीनां यथाक्रमं मङ्गलबलधननिन्दावाचकानि शुभबलवसुदीनादीनि नामानि कर्तव्यानि ॥ ३१ ॥

ब्राह्मणका मंगलयुक्त, क्षत्रियका बलयुक्त, वैश्यका धनयुक्त और शूद्रका निन्दा युक्त नाम रखना चाहिये ॥ ३१ ॥

इदानीमुपपदनियमार्थमाह—

शर्मवद्ब्राह्मणस्य स्याद्राज्ञो रक्षासमन्वितम् ।

वैश्यस्य पुष्टिसंयुक्तं शूद्रस्य प्रेष्यसंयुतम् ॥ ३२ ॥

एषां यथाक्रमं शर्मरक्षापुष्टिप्रेष्यवाचकानि कर्तव्यानि, शर्मवर्मभूतिदासादीनि उपपदानि कार्याणि । उदाहरणानि तु-शुभशर्मा, बलवर्मा, वसुभूतिः, दीनदास इति । तथा च यमः—

'शर्म देवश्च विप्रस्य वर्म त्राता च भूसुजः ।

भूतिदत्तश्च वैश्यस्य दासः शूद्रस्य कारयेत् ॥

विष्णुपुराणेऽप्युक्तम्—

'शर्मवद्ब्राह्मणस्योक्तं वर्मेति क्षत्रसंयुतम् ।

गुप्तदासात्मकं नाम प्रशस्तं वैश्यशूद्रयोः ॥ ३२ ॥

ब्राह्मणका शर्मा युक्त, राजाका रक्षा (वर्मा) युक्त, वैश्यका पुष्टि (गुप्त) युक्त और शूद्रका दासयुक्त नाम रखना चाहिये ॥ ३२ ॥

स्त्रीणां सुखोद्यमक्रूरं विस्पष्टार्थं मनोहरम् ।

मङ्गल्यं दीर्घवर्णान्तमाशीर्वादभिधानवत् ॥ ३३ ॥

सुखोच्चार्यमक्रूरार्थवाचि व्यक्ताभिधेयं मनःप्रातिजननं मङ्गलवाचि दीर्घस्वरान्तं आशीर्वाचकेनाभिधानेन शब्देनोपेतं स्त्रीणां नाम कर्तव्यम् । यथा यशो-दादेवीति ॥ ३३ ॥

स्त्रियोका सुखसे कहने योग्य, कोमल, स्पष्ट अर्थ युक्त, सुन्दर, मांगलिक, जिसके अन्तमें दीर्घ वर्ण हो और जो आशीर्वादका वाचक हो, ऐसा नाम होना चाहिये ॥ ३३ ॥

चतुर्थे मासि कर्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृहात् ।

षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि यद्वेष्टं मङ्गलं कुले ॥ ३४ ॥

चतुर्थे मासे बालस्य जन्मगृहान्निष्क्रमणमादित्यदर्शनार्थं कार्यम् । अन्नप्राशनं च षष्ठे मासे । अथवा कुलधर्मत्वेन यन्मङ्गलमिष्टं तत्कर्तव्यं तेनोक्तकालादन्यकालेऽपि निष्क्रमणम् । तथा च यमः—

ततस्तृतीये कर्तव्यं मासि सूर्यस्य दर्शनम् ।

सकलसंस्कारशेषश्चायम् । तेन नाम्नां शर्मादिकमप्युपपदं कुलाचारेण कर्तव्यम् ॥ ३४ ॥

चौथे मासमें लड़केको घरसे बाहर निकालना चाहिये । छठे मासमें अन्नप्राशन वा जो संगल कार्य करना हो, उसे अपने कुलकी रीतिके अनुसार करे ॥ ३४ ॥

चूडाकर्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः ।

प्रथमेऽब्दे तृतीये वा कर्तव्यं श्रुतिचोदनात् ॥ ३५ ॥

चूडाकरणं प्रथमे वर्षे तृतीये वा द्विजातीनां धर्मतो धर्मार्थं कार्यम्, श्रुतिचोदनात् । “यत्र बाणाः सम्पतन्ति कुमारा विशिखा इव” इति मन्त्रलिङ्गात्कुलधर्मानुसारेणार्थं व्यवस्थितविकल्पः । अत एवाश्वलायनगृह्यम्—“तृतीये वर्षे चौलं यथाकुलधर्मं वा” (अ. १ खं. १७) ॥ ३५ ॥

सब द्विजातियोंका मुंडन, पहिले वा तीसरे वर्षमें वेदकी आज्ञासे धर्मके अनुसार करना चाहिये ॥ ३५ ॥

गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम् ।

गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भात्तु द्वादशे विशः ॥ ३६ ॥

गर्भवर्षादष्टमे वर्षे ब्राह्मणस्योपनायनं कर्तव्यम् । उपनयनमेवोपनायनम् । “अन्येषामपि हृदयते” (पा० सू० ६।३।१३७) इति दीर्घः । गर्भाेकादशे क्षत्रियस्य गर्भद्वादशे वैश्यस्य ॥ ३६ ॥

ब्राह्मण गर्भसे आठवें वर्षमें, क्षत्रिय गर्भसे ग्यारहवेंमें और वैश्य गर्भसे बारहवें वर्षमें बालकका उपनयन संस्कार करे ॥ ३६ ॥

ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे ।

राज्ञो बलार्थिनः षष्ठे वैश्यस्येहार्थिनोऽष्टमे ॥ ३७ ॥

वेदाध्ययनतदर्थज्ञानादिप्रकर्षकृतं तेजो ब्रह्मवर्चसं तत्कामस्य ब्राह्मणस्य गर्भपञ्चमे वर्षे उपनयनं कार्यम् । क्षत्रियस्य हस्त्यश्ववादिराज्यबलार्थिनो गर्भषष्ठे । वैश्यस्य बहुकृष्यादिचेष्टार्थिनो गर्भाष्टमे, गर्भवर्षाणामेव प्रकृतत्वात् । यद्यपि बालस्य कामना न सम्भवति तथापि तत्पितुरेव तद्गतफलकामना तस्मिन्नुपचर्यते ॥ ३७ ॥

ब्रह्मतेज प्राप्त करने की इच्छा करनेवाले ब्राह्मणका पांचवें वर्षमें, बल चाहनेवाले क्षत्रियका छठेमें, और धन चाहनेवाले वैश्यका आठवें वर्षमें यज्ञोपवीत करना चाहिये ॥ ३७ ॥

आषोडशाद्ब्राह्मणस्य सावित्री नातिवर्तते ।

आद्वाविंशतक्षत्रबन्धोराचतुर्विंशतेर्विशः ॥ ३८ ॥

अभिविधावाङ् । ब्राह्मणक्षत्रियविशामुक्ताष्टमैकादशद्वादशवर्षद्वैगुण्यस्य वि-
वक्षितत्वात् षोडशवर्षपर्यन्तं ब्राह्मणस्य सावित्र्यर्थे वचनमुपनयन नातिक्रान्तकालं
भवति । क्षत्रियस्य द्वाविंशतिवर्षपर्यन्तम् । वैश्यस्य चतुर्विंशतिवर्षपर्यन्तम् । अत्र
मर्यादायामाङ् केचद्द्वयाख्यापयन्ति, यमवचनदर्शनात् । तथा च यमः—

पतिता यस्य सावित्री दश वर्षाणि पञ्च च ।

ब्राह्मणस्य विशेषेण तथा राजन्यवैश्ययोः ॥

प्रायश्चित्तं भवेदेपां प्रोवाच वदतां वरः ।

विवस्वतः सुतः श्रीमान्यमो धर्मार्थतत्त्ववित् ॥

सशिखं वपनं कृत्वा व्रतं कुर्यात्समाहितः ।

हविष्यं भोजयेदन्नं ब्राह्मणान्सप्त पञ्च वा ॥ ३८ ॥

सोलह वर्षतक ब्राह्मणको, बारस वर्षतक क्षत्रियको, और चौबीस वर्षतक वैश्यकी
सावित्री का अतिक्रमण नहीं होता अर्थात् इस अवस्था तक उनका जनेऊ हो सकता है ॥ ३८ ॥

अत ऊर्ध्वं त्रयोऽप्येते यथाकालमसंस्कृताः ।

सावित्रीपतिता व्रात्या भवन्त्यार्यविगर्हिताः ॥ ३९ ॥

एते ब्राह्मणादयो यथाकालं यो यस्यानुकल्पिकोऽप्युपनयनकाल उक्तः षोड-
शवर्षादिपर्यन्तं तत्रासंस्कृतास्तदूर्ध्वं सावित्रीपतिता उपनयनहीनाः शिष्टगर्हिता ब्रा-
ह्मणसंज्ञाभवन्ति । संज्ञा प्रयोजनं च “व्रात्यानां याजनं कृत्वा” (म० स्मृ० ११-१९७)
इत्यादिना व्यवहारासिद्धिः ॥ ३९ ॥

यदि उचित समयपर इनका संस्कार न हो तो उस कालके अनन्तर ये तीनों सा-
वित्रीसे पतित, शिष्टजनोसे निन्दित और व्रात्य हो जाते हैं ॥ ३९ ॥

नैतैरपूतैर्विधिवदाप्यपि हि कर्हिचित् ।

ब्राह्मणान्यौनांश्च सम्बन्धानाचरेद्ब्राह्मणः सह ॥ ४० ॥

एतैरपूतैर्व्रात्यैर्यथाविधि प्रायश्चित्तमकृतवान्निः सह आपत्कालेऽपि कदाचिद-
ध्यापनकन्यादानादीन् सम्बन्धान्ब्राह्मणो नानुतिष्ठेत् ॥ ४० ॥

ब्राह्मण, इन अपवित्र व्रात्योके साथ कभी आपत्तिमें भी नियमानुसारपठन-पाठन
और विवाह आदि सम्बन्ध न करे ॥ ४० ॥

कार्ष्णरौरवबास्तानि चर्माणि ब्रह्मचारिणः ।

वसीरन्नानुपूर्व्येण शाणक्षौमाविकानि च ॥ ४१ ॥

कार्ष्ण इति विशेषानभिधानेऽपि मृगविशेषरुसाहचर्यात् “हारिणमैणैर्य वा

काष्णं वा ब्राह्मणस्य” इत्यापस्तम्बवचनाच्च कृष्णमृगो गृह्यते । कृष्णमृगरुच्छागव-
माणि ब्रह्मचारिण उत्तरीयाणि वसीरन्ः “वमाप्युत्तरीयाणि” इति गृह्यवचनात् । तथा
शणक्षुमामेषलोमान्यधोभववसनानि ब्राह्मणादयः क्रमेण परिदधीरन् ॥ ४१ ॥

ब्राह्मण आदि वर्णको ब्रह्मचारियोंको चाहिये कि काला मृग, रुरु मृग और बकरा इनके
चर्म और सन, रेशम और उनके बख क्रमसे धारण करें ॥ ४१ ॥

मौञ्जी त्रिवृतसमा श्लक्ष्णा कार्या विप्रस्य मेखला ।

क्षत्रियस्य तु मौर्वी ज्या वैश्यस्य शणतान्तवी ॥ ४२ ॥

मुञ्जमयी त्रिगुणा समगुणत्रयनिर्मिता सुखस्पर्शा ब्राह्मणस्य मेखला कर्तव्या ।
क्षत्रियस्य मूर्वामयी ज्या धनुर्गुणरूपा मेखला । अतो ज्यात्वविनाशापत्तेस्त्रिवृत्त्वं ना-
स्तीति मेधातिथिगोविन्दराजौ । वैश्यस्य शणसूत्रमयी । अत्र त्रैगुण्यमनुवर्तते एव,
“त्रिगुणाः प्रदक्षिणा मेखलाः” इति सामान्येन प्रचेतसा त्रैगुण्याभिधानात् ॥ ४२ ॥

ब्राह्मणकी मेखला मूँजकी, तीन लड़ोंकी और चकनी हो, क्षत्रियकी मूर्वा नाम रख-
ड़ीकी जिसकी धनुषको प्रत्यंचा बनती है, उसको और वैश्यकी सनके सूतकी मेखला बनानी
चाहिये ॥ ४२ ॥

मुञ्जालाभे तु कर्तव्याः कुशाश्मन्तकबल्वजैः ।

त्रिवृता ग्रन्थिनैकेन त्रिभिः पञ्चभिरेव वा ॥ ४३ ॥

कर्तव्या इति बहुवचननिर्देशाद्ब्रह्मचारित्रयस्य प्रकृतत्वात्सुख्यालाभे त्रिष्व-
प्यपेक्षायाः समत्वात्कौशादीनां च तिसृणां विधानान्मुञ्जालाभ इति बोद्धव्यम् । कर्तं
व्या इति बहुवचनमुपपन्नतरम् । भिन्नजातिसम्बन्धितयेति ब्रुवाणस्य मेधातिथेरपि
बहुवचनपाठः संमतः । मुञ्जालाभे ब्राह्मणादीनां त्रयाणां यथाक्रमं कुशादिभिस्तृण-
विशेषैर्मखलाः कार्याः । त्रिगुणैकग्रन्थिना युक्तास्त्रिभिर्वा पञ्चभिर्वा । अत्र च वा-
शब्दनिर्देशाद्ग्रन्थिनां न विप्रादिभिः क्रमेण सम्बन्धः किंतु सर्वत्र यथाकुलाचारं
विकल्पः । ग्रन्थिभेदश्चायं मुख्यामुख्यापेक्षासम्भवाद्ग्रहीतव्यः ॥ ४३ ॥

मूँज न मिले तो क्रमसे कुशा, अश्मान्त और बल्वज (तृण) की मेखला बनानी
चाहिये और उसे तीन लड़ोंकी, एक गाँठ, तीन गाँठ वा पाँच गाँठकी बनावे ॥ ४३ ॥

कार्पासमुपवीतं स्याद्विप्रस्योर्ध्ववृत्तं त्रिवृत् ।

शणसूत्रमयं राज्ञो वैश्यस्याविकसौत्रिकम् ॥ ४४ ॥

यदीयविन्यासविशेषस्योपवीतसंज्ञां वक्ष्यति तद्धर्मब्राह्मणस्य कार्पासम्,
क्षत्रियस्य शणसूत्रमयम्, वैश्यस्य मेषलोमनिर्मितम् । त्रिवृदिति त्रिगुणं कृत्वा ऊर्ध्व-
वृत्तं दक्षिणावर्तितम् । एतच्च सर्वत्र सम्बध्यते । यद्यपि गुणत्रयमेवोर्ध्ववृत्तं मनुनोक्तं

तथापि तन्निगुणीकृत्य त्रिगुणं कार्यम् । तदुक्तं छन्दोगपरिशिष्टे—

ऊर्ध्वं तु त्रिवृतं कार्यं तन्तुत्रयमधोवृतम् ।

त्रिवृतं चोपवीतं स्यात्तस्यैको ग्रन्थिरिष्यते ॥

देवलोऽप्याह—

यज्ञोपवीतं कुर्वीत सूत्राणि नव तन्तवः ॥ ४४ ॥

ब्राह्मणका जनेऊ कपासके सूतका, ऊपरको बटा हुआ और तीन लड़ों का, क्षत्रियका सनके सूतका और वैश्यका भेड़के उनके सूतका होना चाहिये ॥ ४४ ॥

ब्राह्मणो बैलवपालाशौ क्षत्रियो वाटखादिरौ ।

पैलवौदुम्बरौ वैश्यो दण्डानर्हन्ति धर्मतः ॥ ४५ ॥

यद्यपि द्वन्द्वनिर्देशेन समुच्चयावगमाद्धारणमपि समुचितस्यैव प्राप्तं तथा-
पि “केशान्तिको ब्राह्मणस्य दण्डः कार्यः” (म० स्मृ० २-४६) इति, तथा “प्रतिगृ-
ह्योऽप्सतं दण्डम्” (म० स्मृ० २-४८) इति विधावेकत्वस्य विवक्षितत्वात् “बैलवः
पलाशो वा दण्डः” इति वासिष्ठेविकल्पदर्शनादेकस्यैव दण्डस्य धारणविकल्पित-
योरेकैकब्राह्मणसम्बन्धात्समुच्चयो द्वन्द्वेनानूद्यते ब्राह्मणादयो विकल्पेन द्वौ द्वौ दण्डौ
वक्ष्यमाणकार्यं कर्तुमर्हन्ति ॥ ४५ ॥

ब्राह्मणको बैल वा ढाकका, क्षत्रियको बड़ वा खैरका, वैश्यको पीलु वा गूलरका दण्ड
अपने अपने धर्मानुसार धारणकरना चाहिये ॥ ४५ ॥

केशान्तिको ब्राह्मणस्य दण्डः कार्यः प्रमाणतः ।

ललाटसंमितो राज्ञः स्यात्तु नासान्तिको विशः ॥ ४६ ॥

केशललाटनासिकापर्यन्तपरिमाणक्रमेण ब्राह्मणादीनां दण्डाः कर्तव्याः ॥ ४६ ॥

ब्राह्मणका केशतक, क्षत्रियका मस्तकतक और वैश्यका नासिकातक लम्बा दण्ड ब-
नाना चाहिये ॥ ४६ ॥

ऋजवस्ते तु सर्वे स्युरव्रणाः सौम्यदर्शनाः ।

अनुद्वेगकरा नृणां सत्वचोऽनग्निदूषिताः ॥ ४७ ॥

ये दण्डा अभ्रणा अक्षताः शोभनदर्शनाः सवलकला अग्निदाहरहिता भवेयुः ४७

ये सब दण्ड सीधे, बिना गाँठके, देखनेमें सुन्दर, मनुष्योंको बुरे न लगनेवाले और
जो अग्निमें जले हुए न हों, ऐसे और छालयुक्त होने चाहिये ॥ ४७ ॥

न च तैः प्राणिजातसुद्वेजनीयमित्याह—

प्रतिगृह्येप्सितं दण्डमुपस्थाय च भास्करम् ।

प्रदक्षिणं परीत्याग्निं चरेद् भैक्षं यथाविधि ॥ ४८ ॥

उक्तलक्षणं प्राप्तुमिष्टं दण्डं गृहीत्वा आदित्याभिमुखं स्थित्वाऽग्निं प्रदक्षि-
णीकृत्य यथाविधि भैक्षं याचेत् ॥ ४८ ॥

ब्राह्मण आदि वर्णका ब्रह्मचारी इच्छित दण्डको लेकर, सूर्यके सामने खड़ा होकर और
अग्निकी परिक्रमा करके विधिपूर्वक भिक्षा माँगे ॥ ४८ ॥

भवत्पूर्वं चरेद् भैक्षमुपनीतो द्विजोत्तमः ।

भवन्मध्यं तु राजन्यो वैश्यस्तु भवदुत्तरम् ॥ ४९ ॥

ब्राह्मणो 'भवति भिक्षां देही'ति भवच्छब्दपूर्वं भिक्षां याचन्वाक्यमुच्चार-
येत् । क्षत्रियो 'भिक्षां भवति देही'ति भवन्मध्यम् । वैश्यो 'भिक्षां देहि भवती'ति
भवदुत्तरम् ॥ ४९ ॥

यज्ञोपवीत होजाने पर ब्राह्मण 'भवत्'शब्दको पहिले कहकर, क्षत्रिय 'भवत्' शब्द-
को मध्यमें और वैश्य 'भवत्' शब्दको अन्तमें कहकर भिक्षा माँगे अर्थात् ब्राह्मण कहे 'भवति
भिक्षां देहि' क्षत्रिय कहे 'भिक्षां भवति देहि' और वैश्य 'भिक्षां देहि भवति' कहे ॥ ४९ ॥

मातरं वा स्वसारं वा मातुर्वा भगिनीं निजाम् ।

भिक्षेत भिक्षां प्रथमं या चैनं नावमानयेत् ॥ ५० ॥

उपनयनाङ्गभूतां भिक्षां प्रथमं मातरं भगिनीं वा मातुर्वा भगिनीं सहोदरां
याचेत् । या चैनं ब्रह्मचारिणं प्रत्याख्यानेन नावमानयेत् । पूर्वासम्भवे उत्तरापरिग्रहः ॥ ५० ॥

ब्रह्मचारी पहिले मातासे वा बहिनसे वा सगी मौसीसे अथवा जो उसका अपमान न
करे, ऐसी किसी भी स्त्री से भिक्षा माँगे ॥ ५० ॥

समाहृत्य तु तद्भैक्षं यावदन्नममायया ।

निवेद्य गुरवेऽग्नीयादाचम्य प्राङ्मुखः शुचिः ॥ ५१ ॥

तद्भैक्षं बहुभ्य आहृत्य यावदन्नं तृप्तिमात्रोचितं गुरवे निवेद्य निवेदनं
कृत्वा अमायया न कदन्नेन सदन्नं प्रच्छाद्यैवमेतद्गुरुर्धहीष्यतीत्यादिमायाव्यति-
रेकेण तदनुज्ञात आचमनं कृत्वा शुचिः सन् भुञ्जीत प्राङ्मुखः ॥ ५१ ॥

जितनी चाहिये उतनी उस भिक्षा लाकर निष्कपट हो गुरुकी समर्पण करे और फिर
आचमन करके पवित्र हो पूर्वको मुखकर भोजन करे ॥ ५१ ॥

इदानीं काम्यभोजनमाह—

आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः ।

श्रियं प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते ऋतं भुङ्क्ते ह्युदङ्मुखः ॥ ५२ ॥

आयुषे हितमन्नं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते । आयुःकामः प्राङ्मुखो भुङ्क्ते
इत्यर्थः । यशसे हितं दक्षिणामुखः । श्रियमिच्छन्प्रत्यङ्मुखः । ऋतं सत्यं तत्फलमि-
च्छन्नुदङ्मुखो भुङ्जीत ॥ ५२ ॥

पूर्वको ओर मुख करके खाय तो आयु भोगे, दक्षिणकी ओर मुख करके खाय तो य-
श भोगे, पश्चिमकी ओर मुख करके खाय तो लक्ष्मी पावे और उत्तरकी ओर मुख करके खाय
तो सत्यका फल प्राप्त करे ॥ ५२ ॥

[सायं प्रातर्द्विजातीनामशनं स्मृतिनोदितम् ।

नान्तरा भोजनं कुर्यादग्निहोत्रसमो विधिः ॥ ६ ॥]

उपस्पृश्य द्विजो नित्यमन्नमद्यात्समाहितः ।

भुक्त्वा चोपस्पृशेत्सम्यग्गद्भिः खानि च संस्पृशेत् ॥ ५३ ॥

‘निवेद्य गुरवेऽग्नीयादाचम्य’ (म० स्मृ० २-५१) इति यद्यपि भोजना-
त्प्रागाचमनं विहितं तथाऽप्यग्निः खानि च संस्पृशेदिति गुणविधानार्थोऽनुवादः ।
नित्यं ब्रह्मचर्यानन्तरमपि द्विज आचम्यान्नं भुङ्जीत । समाहितोऽनन्यमनाः भुक्त्वा
चाचामेदिति । सम्यग्यथाशास्त्रम् । तेन—

प्रक्षाल्य हस्तौ पादौ च त्रिः पिबेदम्बु वीक्षितम् ।

इत्यादि दक्षाद्युक्तमपि सङ्गृह्णाति । जलेन खानीन्द्रियाणि षट् छिद्राणि च स्पृ-
शेत्, तानि च शिरःस्थानि घ्राणचक्षुःश्रोत्रादीनि ग्रहीतव्यानि । ‘खानि चोपस्पृशे-
च्छीर्षण्यानि’ इति गौतमवचनात् । उपस्पर्शनं कृत्वा खानि संस्पृशेदिति पृथग्वि-
धानाच्चिरम्भक्षणमात्रमाचमनम्, खस्पर्शनादिकमितिकर्तव्यतेति दर्शितम् ॥ ५३ ॥

द्विज को चाहिए कि नित्य आचमन करके सावधान हो, अन्नका भोजन करे
और भोजनके अनन्तर भली भाँति आचमन (कुल्ला) करे और उती गीले हाथ से छः छिद्रों
का (अर्थात् नाक, कान, नेत्रका) स्पर्श करे ॥ ५३ ॥

पूजयेदशनं नित्यमद्याचैतदकुत्सयन् ।

दृष्ट्वा हृष्येत्प्रसीदेच्च प्रतिनन्देच्च सर्वशः ॥ ५४ ॥

सर्वदा अन्नं पूजयेत्प्राणार्थत्वेन ध्यायेत् । तदुक्तमादित्यपुराणे ‘अन्नं
विष्णुः स्वयं प्राह’ इत्यनुवृत्तौ—

प्राणार्थं मां सदा ध्यायेत्स मां सम्पूजयेत्सदा ।

अनिन्दंश्चैतदद्यात् दृष्ट्वा हृष्येत्प्रसीदेच्च ॥ इति ।

हेत्वन्तरमपि खेदमन्नदर्शनेन त्यजेत् । प्रतिनन्देत् नित्यमस्माकमेतदस्त्वित्य-

भिधाय नन्दनं प्रतिनन्दनम् । तदुक्तमादित्यपुराणे—

अन्नं दृष्ट्वा प्रणम्यादौ प्राञ्जलिः कथयेत्ततः ।

अस्माकं नित्यमस्त्वेतदिति भक्त्या स्तुवन्नमेत् ॥

सर्वशः सर्वमन्नम् ॥ ५४ ॥

भोजनका नित्य आदर करे और उसकी निन्दा न करता हुआ भोजन करे, देखकर हर्षित हो और सर्वदा अन्न मिलनेके लिये भगवान् से प्रार्थना करे ॥ ५४ ॥

पूजितं ह्यशनं नित्यं बलमूर्जं च यच्छति ।

अपूजितं तु तद् भुक्तमुभयं नाशयेदिदम् ॥ ५५ ॥

यस्मात्पूजितमन्नं सामर्थ्यं वीर्यं च ददाति । अपूजितं पुनरेतदुभयं नाशयति । तस्मात्सर्वदाऽन्नं पूजयेदिति पूर्वणैकवाक्यताऽऽपन्नमिदं फलश्रवणम् । स्तुत्यर्थं सन्ध्यावन्दनादावुपात्तदुरितक्षयवन्नित्यं कामनाविषयत्वेनापि नित्यश्रुतिरावहता । नित्यश्रुतिविरोधात् फलश्रवणं स्तुत्यर्थमिति तु मेधातिथिगोविन्दराजौ ॥ ५५ ॥

क्योंकि नित्य आदरपूर्वक भोजन करने से वह अन्न बल और वीर्यको देता है और अनादरसे खाया हुआ भोजन उन दोनोंका नाश करता है ॥ ५५ ॥

नोच्छिष्टं कस्यचिद्दद्यान्नाद्याच्चैव तथाऽन्तरा ।

न चैवात्यशनं कुर्यान्न चोच्छिष्टः कचिद् व्रजेत् ॥ ५६ ॥

भुक्तावशेषं कस्यचिन्न दद्यात् । चतुर्थ्यो प्राप्तायां सम्बन्धमात्रविवक्षया षष्ठी । अनेनैव सामान्यनिषेधेन शूद्रस्याप्युच्छिष्टदाननिषेधे सिद्धे “नोच्छिष्टं न हविष्कृतम्” इति शूद्रगोचरनिषेधश्चातुर्थः स्नातकव्रतत्वार्थः । दिवासायं भोजनयोश्च मध्ये न भुञ्जीत वारद्वयेऽप्यतिभोजनं न कुर्यात् । नातिसौहित्यमाचरेदिति चातुर्थं स्नातकव्रतार्थम् । उच्छिष्टः सन् कचिन्न गच्छेत् ॥ ५६ ॥

किसीको उच्छिष्ट न दे और न स्वयं किसी का उच्छिष्ट खाय, दिन तथा संध्याके बीचमें न खाय (इसीसे तीन बार भोजनका निषेध है) अति भोजन न करे और खाकर जूठे मुंह कहीं न जाय ॥ ५६ ॥

अतिभोजने दोषसाह—

अनारोग्यमनायुष्यमस्वर्ग्यं चातिभोजनम् ।

अपुण्यं लोकविद्विष्टं तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ॥ ५७ ॥

अरोगो रोगाभावस्तस्मै हितमारोग्यम्, आयुषे हितमायुष्यम् । यस्मादतिभोजनमनारोग्यमनायुष्यं च भवति अजीर्णजनकत्वेन रोगमरणहेतुत्वात् ।

अस्वर्ग्यं च स्वर्गहेतुयागादिविरोधित्वात् । अपुण्यमितरपुण्यप्रतिपक्षत्वात् । लोक-
विद्विष्टं बहुभोजितया लोकैर्निन्दनात् । तस्मात्तत्र कुर्यात् ॥ ५७ ॥

अधिक भोजन करना आरोग्य, आयु, स्वर्ग, पुण्यका नाशक और लोकनिन्दित है,
इसलिये उसे त्याग दे अर्थात् अधिक भोजन न करे ॥ ५७ ॥

ब्राह्मेण विप्रस्तीर्थेन नित्यकालमुपस्पृशेत् ।

कायत्रैदशिकाभ्यां वा न पित्र्येण कदाचन ॥ ५८ ॥

ब्राह्मादिसंज्ञेयं शास्त्रे संव्यवहारार्थां स्तुत्यर्थां च । न तु मुख्यं ब्रह्मदेव-
ताकत्वं सम्भवति, अयोगरूपत्वात् । तीर्थशब्दोऽपि पावनगुणयोगात् । ब्राह्मेण
स्तीर्थेन सर्वदा विप्रादिराचामेत् । कः प्रजापतिस्तदीयः, “तस्येदम्” (पा० सू०
४।३।१२०) इत्यण् इकारश्चान्तादेशः । त्रैदशिको देवस्ताभ्यां वा । पित्र्येण तु तीर्थेन
न कदाचिदाचामेत्, अप्रसिद्धत्वात् ॥ ५८ ॥

ब्राह्मण ब्राह्म, प्रजापति वा दैव तीर्थसे नित्य आचमन कर पित्र्य तीर्थसे कभी भी
आचमन न करे ॥ ५८ ॥

ब्राह्मादितीर्थान्याह—

अङ्गुष्ठमूलस्य तले ब्राह्मं तीर्थं प्रचक्षते ।

कायमङ्गुलिमूलेऽग्रे दैवं पित्र्यं तयोरधः ॥ ५९ ॥

अङ्गुष्ठमूलस्याधोभागे ब्राह्मं, कनिष्ठाङ्गुलिमूले कायम्, अङ्गुलीनामग्रे
दैवम्, अङ्गुष्ठप्रदेशिन्योर्मध्ये पित्र्यं तीर्थं मन्वादय आहुः । यद्यपि—

कायमङ्गुलिमूलेऽग्रे दैवं पित्र्यं तयोरधः ।

इत्यत्र चाङ्गुलिमात्रं श्रुतं तथाऽपि स्मृत्यन्तराद्विशेषपरिग्रहः । तथा च याज्ञवल्क्यः—

कनिष्ठादेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यधं करस्य च ।

प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात् ॥ (या० स्मृ० १।१९) ॥ ५९ ॥

अंगुठेकी जङ्के नीचे ब्राह्मतीर्थ, कनिष्ठिका अंगुलीके मूलमें प्रजापतितीर्थ,
अंगुलियोंके अग्रभागमें देवतीर्थ और अंगुठे तथा प्रदेशिनी के बीचमें पित्र्यतीर्थ कहा है ॥ ५९ ॥

सामान्येनोपदिष्टस्याचमनस्यानुष्ठानक्रममाह—

त्रिराचामेदपः पूर्वं द्विः प्रमृज्यात्ततो मुखम् ।

खानि चैव स्पृशेदद्भिरात्मानं शिर एव च ॥ ६० ॥

पूर्वं ब्राह्मादितीर्थेन जलगण्डूषत्रयं पिबेत् । अनन्तरं संवृत्यौष्ठाधरौ वार-
इयमङ्गुष्ठमूलेन सम्मृज्यात् ।

संवृत्याङ्गुष्ठमूलेन द्विः प्रमृज्यात्ततो मुखम् ।

इति दक्षेण विशेषाभिधानात् । खानि चेन्द्रियाणि जलेन स्पृशेत् । मुखस्य सन्निधानान्मुखखान्येव । गौतमोऽप्याह—“खानि चोपस्पृशेच्छीर्षण्यानि” । “हृद्यन्त-ज्योतिः पुरुषः” (बृह० ४।३।७) इत्युपनिषत्सु हृदयदेशत्वेनात्मनः श्रवणादात्मानं हृदयं शिरश्चाङ्गिरेव स्पृशेत् ॥ ६० ॥

पहिले जलका तीन बार आचमन करे, फिर मुखको दो बार घोवे और (नाक, कान, नेत्र, इन) छिद्रोंको, हृदयको और शिरको जलसे स्पर्श करे ॥ ६० ॥

अनुष्णाभिरफेनाभिरङ्गिस्तीर्थेन धर्मवित् ।

शौचेप्सुः सर्वदाचामेदेकान्ते प्रागुदङ्मुखः ॥ ६१ ॥

अनुष्णीकृताभिः फेनवजिताभिर्ब्राह्म्यादितीर्थेन शौचमिच्छन्नेकान्ते जनैरनाकीर्णं शुचिदेश इत्यर्थः । प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा सर्वदाऽऽचामेत् । आपस्तम्बेन “तप्ताभिश्च कारणात्” इत्यभिधानाद् व्याध्यादिकारणव्यतिरेकेण । नाचामेत् । व्याध्यादौ तु उष्णीकृताभिरप्याचमने दोषाभावः । तीर्थव्यतिरेकेणाचमने शौचाभाव इति दर्शयितुमुक्तस्यापि तीर्थस्य पुनर्वचनम् ॥ ६१ ॥

पर्वत्रताको चाहनेवाला धर्मात्मा मनुष्य एकान्तमें पूर्व या उत्तरकी ओर मुख करके जो गरम न हो और झागरहित हो, ऐसे जलसे (बाह्य आदि) तीर्थसे सदा आचमन करे ॥ ६१ ॥
आचमनजलपरिमाणमाह—

हृद्राभिः पूयते विप्रः कण्ठगाभिस्तु भूमिपः ।

वैश्योऽङ्गिः प्राशिताभिस्तु, शूद्रः स्पृष्टाभिरन्ततः ॥ ६२ ॥

ब्राह्मणो हृदयगामिनीभिः, क्षत्रियः कण्ठगामिनीभिः, वैश्योऽन्तरास्थ्यप्रविष्टाभिः कण्ठमप्राप्ताभिरपि, शूद्रो जिह्वौष्ठान्तेनापि स्पृष्टाभिरङ्गिः पूतो भवति । अन्तत इति तृतीयाथे तसिः ॥ ६२ ॥

ब्राह्मण हृदयमें गये हुए, क्षत्रिय कंठमें गये हुए, वैश्य मुखमें गये हुए और शूद्र होठोंसे स्पर्श हुए जलसे पवित्र होता है ॥ ६२ ॥

आचमनाङ्गतामुपवीतस्य दर्शयितुमुपवीतलक्षणं ततः प्रसङ्गेन प्राचीनावोतीत्यादिलक्षणमाह—

उद्धृते दक्षिणे पाणानुपवीत्युच्यते द्विजः ।

सव्ये प्राचीन आवीती, निवीती कण्ठसज्जने ॥ ६३ ॥

दक्षिणे पाणानुद्धृते वामस्कन्धस्थिते दक्षिणस्कन्धावलम्बे यज्ञसूत्रे वस्त्रे चोपवीती द्विजः कथ्यते । वामपाणानुद्धृते दक्षिणस्कन्धस्थिते वामस्कन्धावलम्बे प्राचीनावीती भण्यते । सव्ये प्राचीन आवीतीति छन्दोऽनुरोधादुक्तम् । तथा च गो-

भिलः-“दक्षिणबाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय सव्येऽसे प्रतिष्ठापयति दक्षिणस्कन्धमवलम्बनं भवत्येवं यज्ञोपवीती भवति, सव्यं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय दक्षिणेऽसे प्रतिष्ठापयति सव्यं कक्षमवलम्बनं भवत्येवं प्राचीनावीती भवति” । निवीती कण्ठ-सज्जन इति शिरोऽवधाय दक्षिणपाण्यादावप्यनुद्धते कण्ठादेव सज्जन ऋजुप्रालम्बे यज्ञसूत्रे वस्त्रे च निवीती भवति ॥ ६३ ॥

जब यज्ञोपवीत वा वस्त्र दाहिने हाथको बाहर निकालकर बायें कन्धेपर रक्खा जाय तब द्विज उपवीती (सव्य) कहाता है, जब बायें हाथको बाहर निकालकर दाहिने कन्धे-पर रक्खा जाय तब प्राचीनावीती (अपसव्य) कहाता है और जब कण्ठमें पहिना जाय तब निवीती कहाता है ॥ ६३ ॥

मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम् ।

अप्सु ग्रास्य विनष्टानि गृहीतान्यानि मन्त्रवत् ॥ ६४ ॥

मेखलादीनि विनष्टानि भिन्नानि छिन्नानि च जले प्रक्षिप्यान्यानि नवानि स्वस्वगृहोक्तमन्त्रैर्गृहीयात् ॥ ६४ ॥

जो मेखला, सुगर्म, दण्ड, जनेऊ और कमण्डलु कामके न रहे तो उन्हें पानीमें पथराकर मन्त्रसहित दूसरे धारण करे ॥ ६४ ॥

केशान्तः षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते ।

राजन्यबन्धोर्द्वाविंशे वैश्यस्य त्र्यधिके ततः ॥ ६५ ॥

केशान्ताख्यो गृहोक्तसंस्कारो “गर्भोदिसंख्या वर्षाणाम्” इति बौधायनवचनाद्गर्भोदशे वर्षे ब्राह्मणस्य, क्षत्रियस्य गर्भोद्वाविंशे, वैश्यस्य ततो द्व्यधिके गर्भोत्तुविंशे कर्तव्यः ॥ ६५ ॥

केशान्त कर्म (अर्थात् ठोड़ी बनवाना) ब्राह्मणको सोलहवें, क्षत्रियको बारहवें और वैश्यको चौबीसवें वर्ष में कहा है ॥ ६५ ॥

अमन्त्रिका तु कार्येयं स्त्रीणामावृदशेषतः ।

संस्कारार्थं शरीरस्य यथाकालं यथाक्रमम् ॥ ६६ ॥

इयमावृदयं जातकर्मादिक्रियाकलापः समग्र उक्तकालक्रमेण शरीरसंस्कारार्थं स्त्रीणाममन्त्रकः कार्यः ॥ ६६ ॥

स्त्रियोंको ये सब कर्म शरीरके संस्कारके लिये उचित समयपर संपूर्ण रीतिसे क्रमपूर्वक मंत्र रहित करने चाहियें ॥ ६६ ॥

अनेनोपनयनेऽपि प्राप्ते विशेषमाह—

वैवाहिको विधिः स्त्रीणां संस्कारो वैदिकः स्मृतः ।

पतिसेवा गुरौ वासो गृहार्थोऽग्निपरिक्रिया ॥ ६७ ॥

[अग्निहोत्रस्य शुश्रूषा सायमुद्रासमेव च ।

कार्यं पत्न्या प्रतिदिनमिति कर्म च वैदिकम् ॥ ७ ॥]

विवाहविधिरेव स्त्रीणां वैदिकः संस्कार उपनयनाख्यो मन्वादिभिः स्मृतः । पतिसेवैव गुरुकुले वासो वेदाध्ययनरूपः । गृहकृत्यमेव सायम्प्रातः समिद्धोमरूपोऽग्निपरिचर्या । तस्माद्विवाहादेरुपनयनस्थाने विधानादुपनयनादेनिवृत्तिरिति ॥ ६७ ॥

स्त्रियोंके लिये विवाहकी विधि वैदिक संस्कार (यज्ञोपवीत) कहा गया है । पति की सेवा ही गुरुकुल में वास और घरका का कामही अग्नि की सेवा है ॥ ६७ ॥

एष प्रोक्तो द्विजातीनामौपनायनिको विधिः ।

उत्पत्तिव्यञ्जकः पुण्यः, कर्मयोगं निबोधत ॥ ६८ ॥

औपनायनिक इत्यनुशक्तिकादित्वादुभयपदवृद्धिः । अयं द्विजातीनामुपनयनसम्बन्धी कर्मकलाप उक्त उत्पत्तेर्द्वितीयजन्मनो व्यञ्जकः ॥ ६८ ॥

द्विजातियोंके दूसरे जन्मकी जतानेवाली यह यज्ञोपवीतकी पवित्र विधि मैंने कही, अब उसके बादके कृत्योंको सुनो ॥ ६८ ॥

इदानीमुपनीतस्य येन कर्मणा योगस्तं शृणुतेत्याह—

उपनीय गुरुः शिष्यं शिक्षयेच्छौचमादितः ।

आचारमग्निकार्यं च सन्ध्योपासनमेव च ॥ ६९ ॥

गुरुः शिष्यमुपनीय प्रथमम् “एका लिङ्गे गुदे तिष्ठः” (म० स्मृ० १-१३६) इत्यादि वक्ष्यमाणं शौचं, स्नानाचमनाद्याचारम्, अग्नौ सायम्प्रातः समिद्धोमानुष्ठानं समन्त्रकसन्ध्योपासनविधिं च शिक्षयेत् ॥ ६९ ॥

गुरुको चाहिये कि शिष्यका जनेऊ करके पहले उसे शौच, आचार, अग्निसेवा (हवन) तथा सन्ध्योपासन सिखलावे ॥ ६९ ॥

अध्येष्यमाणस्वाचान्तो यथाशास्त्रमुदङ्मुखः ।

ब्रह्माञ्जलिकृतोऽध्याप्यो लघुवासा जितेन्द्रियः ॥ ७० ॥

अध्ययनं करिष्यमाणः शिष्यो यथाशास्त्रं कृताचमन उत्तराभिमुखः कृताञ्जलिः पवित्रवस्त्रः कृतेन्द्रियसंयमो गुरुणा अध्याप्यः । “प्राङ्मुखो दक्षिणतः शिष्य उदङ्मुखो वा” इति गौतमवचनात्प्राङ्मुखस्याप्यध्ययनम् । ब्रह्माञ्जलिकृत इति “वाऽऽहिताग्न्यादिषु” (पा० सू० २।२।३७) इत्यनेन कृतशब्दस्य परनिपातः ॥ ७० ॥

सीखनेवाला जब शास्त्रकी रीतिसे आचमन कर, उत्तराभिमुख हो, ब्रह्माञ्जलि बांध-
कर और कोपीन धारणकर, जितेन्द्रिय हो तब पढ़ानेके योग्य होता है ॥ ७० ॥

ब्रह्मारम्भेऽवसाने च पादौ ग्राह्यौ गुरोः सदा ।

संहृत्य हस्तावध्येयं स हि ब्रह्माञ्जलिः स्मृतः ॥ ७१ ॥

वेदाध्ययनस्यारम्भे कर्तव्ये समापने च कृते गुरोः पादोपसङ्ग्रहणं कर्तव्यम् ।
हस्तौ च संहृत्य संश्लिष्टौ कृत्वाऽध्येतव्यम् । स एव ब्रह्माञ्जलिः स्मृत इति पूर्वश्लो-
कोक्तब्रह्माञ्जलिशब्दार्थव्याकारः ॥ ७१ ॥

वेद पढ़नेके आरम्भ और अन्तमें सदा गुरुके चरण छूए और हाथ जोड़कर पढ़ना
चाहिये, यही ब्रह्माञ्जलि कहाती है ॥ ७१ ॥

व्यत्यस्तपाणिना कार्यमुपसङ्ग्रहणं गुरोः ।

सव्येन सव्यः स्पष्टव्यो दक्षिणेन च दक्षिणः ॥ ७२ ॥

पादोपसङ्ग्रहणं कार्यमित्यनन्तरमुक्तं, तद् व्यत्यस्तपाणिना कार्यमिति वि-
धीयते । कोदशो व्यत्यासः कार्यं इत्यत आह-सव्येन पाणिना सव्यः पादो, दक्षिणेन
पाणिना दक्षिणः पादो गुरोः स्पष्टव्यः । उत्तानहस्ताभ्यां चेद् पादयोः स्पर्शनं कार्य-
म् । यदाह पैठीनसिः-“उत्तानाभ्यां हस्ताभ्यां दक्षिणेन दक्षिणं सव्यं सव्येन पादाव-
मिवादयेत्” । दक्षिणोपरिभावेन व्यत्यासो वाऽयं, शिष्टसमाचारात् ॥ ७२ ॥

हाथोंको एर-फेर करके गुरुके चरण छूने चाहिये, बायें हाथसे बायां और दाहिने
हाथसे दाहिना चरण छूना चाहिये ॥ ७२ ॥

अध्येष्यमाणं तु गुरुर्नित्यकालमतन्द्रितः ।

अधीष्व भो इति ब्रूयाद्विरामोऽस्त्विति चारमेत् ॥ ७३ ॥

अध्ययनं करिष्यमाणं शिष्यं सर्वदा अनलसो गुरुरधीष्व भो इति प्रथमं
वेदेत् । शेषे विरामोऽस्त्वित्यभिधाय विरमेन्नित्यतः ॥ ७३ ॥

गुरु, नित्यप्रति आलस्यहीन होकर पढ़नेवाले से ‘भो (शिष्य) पठ’ यह कहे और
‘विरम’ ऐसे कह कर बन्द कर दे ॥ ७३ ॥

ब्रह्मणः प्रणवं कुर्यादादावन्ते च सर्वदा ।

स्रवत्यनोऽकृतं पूर्वं पुरस्ताच्च विशीर्यति ॥ ७४ ॥

ब्रह्मणो वेदस्याध्ययनारम्भे अध्ययनसमाप्तौ च ॐ कारं कुर्यात् । यस्मा-
त्पूर्वं यस्योच्चारो न कृतस्तत्त्वति शनैः शनैर्नश्यति । यस्य पुरस्ताच्च कृतस्तद्विशी-
र्यति अवस्थितिमेव न लभते ॥ ७४ ॥

वेदपाठके आदि और अन्तमें सदा ओंकारका उच्चारण करे, क्योंकि पूर्वमें ओंकार न कहनेसे धीरे धीरे और पीछे न कहनेसे उसी समय पाठ का विस्मरण हो जाता है ॥ ७४ ॥

प्राक्कूलान्पर्युपासीनः पवित्रैश्चैव पावितः ।

प्राणायामैस्त्रिभिः पूतस्तत ओंकारमर्हति ॥ ७५ ॥

प्राक्कूलान्प्रागग्रान्दभान्प्रासीनः पवित्रैः कुशैः करद्वयस्थैः पवित्रीकृतः “प्राणायामास्त्रयः पञ्चदश मात्राः” इति गौतमस्मरणात्पञ्चदशमात्रैस्त्रिभिः प्राणायामैः प्रयतः । अकारादिलघ्वक्षरकालश्च मात्रा । ततोऽध्ययनार्थमोंकारमर्हति ॥ ७५ ॥

द्विज, पूर्वकी ओर जिनका अग्रभाग हो, ऐसे कुशाओंके आसनपर बैठा हुआ (कुशाओं के बने हुए) पवित्रोंसे पवित्र और तीन प्राणायामोंसे पवित्र होकर ओंकारके उच्चारणके योग्य होता है ॥ ७५ ॥

अकारं चाप्युकारं च मकारं च प्रजापतिः ।

वेदत्रयान्निरदुहद् भूर्भुवः स्वरितीति च ॥ ७६ ॥

“एतदक्षरमेतां च” (म० स्मृ० २-७८) इति वक्ष्यति तस्यायं शेषः । अकारमुकारं मकारं च प्रणवावयवभूतं ब्रह्मा वेदत्रयाद्वयजुःसामलक्षणाद् भूर्भुवः स्वरिति व्याहृतित्रयं च क्रमेण निरदुहदुहृष्टवान् ॥ ७६ ॥

ब्रह्माने तीनों वेदोंसे अकार, उकार और मकार और भूर्भुवः स्वः (इन तीन व्याहृति-यों) को क्रमसे निकाला है ॥ ७६ ॥

त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः पादं पादमदुहत् ।

तदित्यूचोऽस्याः सावित्र्याः परमेष्ठी प्रजापतिः ॥ ७७ ॥

तथा त्रिभ्य एव वेदेभ्य ऋग्यजुःसामभ्यस्तदित्यूच इति प्रतीकेनानूदिता-याः सावित्र्याः पादं पादमिति त्रीन्पादान्ब्रह्मा चकर्ष । परमे स्थाने तिष्ठतीति परमे-ष्ठी ॥ ७७ ॥

परमेष्ठी ब्रह्माने तीनों वेदोंसे ही ‘तत्’ इस सावित्रीकी ऋचाका एक एक पाद निकाला है ॥ ७७ ॥

यत एवमतः—

एतदक्षरमेतां च जपन् व्याहृतिपूर्विकाम् ।

सन्ध्ययोर्वेदविद्विप्रो वेदपुण्येन युज्यते ॥ ७८ ॥

इस (ओं) अक्षर और इस व्याहृति के उच्चारण पूर्वक (सावित्री) को दोनों सन्ध्याओंमें जपता हुआ वेदपाठी ब्राह्मण वेदपाठके पुण्य-फलका भागी होता है ॥ ७८ ॥

सहस्रकृत्वस्त्वभ्यस्य बहिरेतत्त्रिकं द्विजः ।

महतोऽप्येनसो मासास्वचेवाहिर्विमुच्यते ॥ ७९ ॥

सन्ध्यायामन्यत्र काल एतत्प्रकृतं प्रणवव्याहृतित्रयसावित्र्यात्मकं त्रिकं ग्रामाद्वहिर्नदीतीरारण्यादौ सहस्रावृत्तिं जपित्वा महतोऽपि पापात्सर्प इव कञ्चुकान्मुच्यते । तस्मात्पापक्षयार्थमिदं जपनीयमित्यप्रकरणेऽपि लाघवार्थमुक्तम् । अन्यत्रैतत्त्रयोच्चारणमपि पुनः कर्तव्यं स्यात् ॥ ७९ ॥

ब्राह्मण इन तीनोंको बाहर (एकान्त स्थानमें) सहस्रबार जपकर एक मासमें बड़े भारी पापसे भी ऐसे छूट जाता है, जैसे सांप कांचलीसे छूटता है ॥ ७९ ॥

एतयर्चा विसंयुक्तः काले च क्रियया स्वया ।

ब्रह्मक्षत्रियविद्योनिर्गहणां याति साधुषु ॥ ८० ॥

सन्ध्यायामन्यत्र च समय ऋचैतया सावित्र्या विसंयुक्तस्त्यक्तसावित्रीजपः स्वकीयया क्रियया सायम्प्रातर्होमादिरूपया स्वकाले त्यक्तो ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्योऽपि सज्जनेषु निन्दां गच्छति । तस्मात्स्वकाले सावित्रीजपं स्वक्रियां च न त्यजेत् ॥ ८० ॥

इस ऋचासे और समयपर अपने कर्मोंसे हीन ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, ये सज्जनों में निन्दित होते हैं ॥ ८० ॥

ओंकारपूर्विकास्तिस्रो महाव्याहृतयोऽव्ययाः ।

त्रिपदा चैव सावित्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखम् ॥ ८१ ॥

ओंकारपूर्विकास्तिस्रो व्याहृतयो भूर्भुवःस्वरित्येता अक्षरब्रह्मावासिफलत्वेनाव्ययाः त्रिपदा च सावित्री ब्रह्मणो वेदस्य मुखमाद्यम्, तत्पूर्वकवेदाध्ययनारम्भात् । अथवा ब्रह्मणः परमात्मनः प्राप्तेर्द्वारमेतत्, अध्ययनजपादिना निष्पापस्य ब्रह्मज्ञानप्रकाशमोक्षावसेः ॥ ८१ ॥

जिनके पहिले ओंकार है ऐसी अविनाशिनी (भूः भुवः स्वः इन) तीन महाव्याहृति और तीन पदवाली सावित्रीको ब्रह्मका मुख जानना चाहिये ॥ ८१ ॥

अत एवाह—

योऽधीतेऽहन्यहन्येतांस्त्रीणि वर्षाण्यतन्द्रितः ।

स ब्रह्म परमभ्येति वायुभूतः खमूर्तिमान् ॥ ८२ ॥

यः प्रत्यहमनलसः सन्सावित्रीं प्रणवव्याहृतियुक्तां वर्षत्रयमधीते, स परं ब्रह्माभिमुखेन गच्छति । स वायुभूतो वायुरिव कामचारी जायते । खं ब्रह्मतदेवास्य मूर्तिरिति खमूर्तिमान् भवति, शरीरस्यापि नाशाद् ब्रह्मैव सम्पद्यते ॥ ८२ ॥

जो आलस्य छोड़कर इसे नित्य प्रति तीन वर्षतक पढ़ता है, वह पवनरूप और आकाशरूप होकर परब्रह्मके पास जाता है ॥ ८२ ॥

एकाक्षरं परं ब्रह्म प्राणायामाः परं तपः ।

सावित्र्यास्तु परं नास्ति मौनात्सत्यं विशिष्यते ॥ ८३ ॥

एकाक्षरमोँकारः परं ब्रह्म, परब्रह्मावासिहेतुत्वात् । ओँकारस्य जपेन तदर्थ-
स्य च परब्रह्मणो भावनया तदवाप्तेः । प्राणायामाः सप्रणवसञ्चालितसशिरस्कगाय-
त्रीभिस्त्रिरावृत्तिभिः कृताश्चान्द्रायणादिभ्योऽपि परं तपः । प्राणायामा इति बहुवचन-
निर्देशाच्च योऽवश्यं कर्तव्या इत्युक्तम् । सावित्र्याः प्रकृष्टमन्यन्मन्त्रजातं नास्ति ।
मौनादपि सत्यं वाग्विशिष्यते । एषां चतुर्णां स्तुत्या चत्वार्येतान्युपासनीयानीति
विधिः कल्प्यते । धरणीधरेण तु—

एकाक्षरपरं ब्रह्म प्राणायामपरं तपः ।

इति पठितं, व्याख्यातं च एकाक्षरं परं यस्य तदेकाक्षरपरम् एवं प्राणायामपरमिति ।

मेधातिथिप्रभृतिभिर्वृद्धैरलिखितं यतः ।

लिखनात्पाठान्तरं तत्र स्वतन्त्रो धरणीधरः ॥ ८३ ॥

एकाक्षर (ओँ) परब्रह्म है, प्राणायाम ही परम तप है, गायत्रीसे बढ़कर कुछ नहीं है
और मौनसे सत्य बढ़कर है ॥ ८३ ॥

क्षरन्ति सर्वा वैदिक्यो जुहोति यजति क्रियाः ।

अक्षरं दुष्करं ज्ञेयं ब्रह्म चैव प्रजापतिः ॥ ८४ ॥

सर्वा वेदविहिता होमयागादिरूपाः क्रियाः स्वरूपतः फलतश्च विनश्यन्ति ।
अक्षरं तु प्रणवरूपमक्षरं, ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वात्, तत् फलद्वारेणाक्षरं, ब्रह्मीभावस्याविना-
शात् । कथमस्य ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वमत आह—ब्रह्म चैवेति । चशब्दो हेतौ । यस्मात्प्र-
जानामधिपतिर्यद् ब्रह्म तदेवायमोँकारः । स्वरूपतो ब्रह्मप्रतिपादकत्वेन चास्य ब्रह्म-
त्वम् । उभयथाऽपि ब्रह्मत्वप्रतिपादकत्वेन वाऽयमुपासितो जपकाले मोक्षहेतुरित्यनेन
दर्शितम् ॥ ८४ ॥

संपूर्ण वेदकी, हवन, यज्ञ (आदि) क्रिया नाशमान है । अविनाशी तो केवल
“ओँ” अक्षरको और प्रजापति ब्रह्मको जानना चाहिये ॥ ८४ ॥

विधियज्ञाज्जपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः ।

उपांशुः स्याच्छतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः ॥ ८५ ॥

विधिविषयो यज्ञो विधियज्ञो दर्शपौर्णमासादिस्तस्मात्प्रकृतानां प्रणवादीनां
जपयज्ञो दशगुणाधिकः । सोऽप्युपांशुश्चेदनुष्ठितस्तदा शतगुणाधिकः । यत्समीप-

स्थोऽपि परो न शृणोति तदुपांशु । मानसस्तु जपः सहस्रगुणाधिकः । यत्र जिह्वौष्ठं
मनागपि न चलति स मानसः ॥ ८५ ॥

विधियज्ञ (अमावस्या पूर्णिमादि) से जपयज्ञ दशगुना बढ़कर होता है और उपांशु
(अर्थात् मौन) जप विधियज्ञसे सौगुना और मानसजप हजार गुना बढ़कर कहा गया है ॥ ८५ ॥

ये पाकयज्ञाश्चत्वारो विधियज्ञसमन्विताः ।

सर्वे ते जपयज्ञस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ ८६ ॥

ब्रह्मयज्ञादन्ये ये पञ्चमहायज्ञान्तर्गता वैश्वदेवहोमबलिर्कर्मनित्यश्राद्धातिथिभोज-
नात्मकाश्चत्वारः पाकयज्ञाः । विधियज्ञा दर्शपौर्णमासादयस्तैः सहिता जपयज्ञस्य
षोडशीमपि कलां न प्राप्नुवन्ति । जपयज्ञस्य षोडशंशेनापि न समा इत्यर्थः ॥ ८६ ॥

जो विधियज्ञसहित चार पाकयज्ञ (वैश्वदेव, होम, बलिर्कर्म, नित्यश्राद्ध और
अतिथिभोजन) हैं, वे सब जपयज्ञकी सोलहवीं कलाके बोग्य भी नहीं होते ॥ ८६ ॥

जप्येनैव तु संसिध्येद् ब्राह्मणो नात्र संशयः ।

कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥ ८७ ॥

ब्राह्मणो जप्येनैव निःसन्देहां सिद्धिं लभते मोक्षप्राप्तियोग्यो भवति । अन्य-
द्वैदिकं यागादिकं, करोतु न करोतु वा । यस्मान्मैत्रो ब्राह्मणो ब्राह्मणः सम्बन्धी ब्राह्मणि
लीयत इत्यागमेषूच्यते । मित्रमेव मैत्रः, स्वायेंऽण् । यागादिषु पशुबीजादिवधान्त्र
सर्वप्राणिप्रियता सम्भवति । तस्माद्यागादिना विनाऽपि प्रणवादिजपनिष्ठो निस्तर-
तीति जपप्रशंसा, न तु यागादीनां निषेधस्तेषामपि शास्त्रीयत्वात् ॥ ८७ ॥

ब्राह्मण जप से ही सब सिद्धि पाता है इसमें सन्देह नहीं है, दूसरी कुछ क्रिया करे
वा न करे, वह ब्रह्म में लीन और सबका मित्र कहाता है ॥ ८७ ॥

इदानीं सर्ववर्णानुष्ठेयं सकलपुरुषार्थोपयुक्तमिन्द्रियसंयममाह—

इन्द्रियाणां विचरतां विषयेष्वपहारिषु ।

संयमे यत्नमातिष्ठेद्विद्वान्यन्तेव वाजिनाम् ॥ ८८ ॥

इन्द्रियाणां विषयेष्ववहरणशोलेषु वर्तमानानां क्षयित्वादिविषयदोषाज्ञानम्
संयमे यत्नं कुर्यात्सारथिरिव रथनियुक्तानामश्वानाम् ॥ ८८ ॥

पण्डितको चाहिये कि मनको हरनेवाले विषयोंमें विचरनेवाली इन्द्रियोंके रोकनेमें
ऐसा यत्न करे कि जैसे घोड़ों को रोकनेके लिये सारथी करता है ॥ ८८ ॥

एकादशेन्द्रियाण्याहुर्यानि पूर्वे मनीषिणः ।

तानि सम्यक्प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥ ८९ ॥

पूर्वपण्डिता यान्येकादशेन्द्रियाण्याहुस्तान्यर्वाचां शिक्षार्थं सर्वाणि कर्मतो
नामतश्च क्रमाद्वक्ष्यामि ॥ ८९ ॥

पहिले पण्डितों ने जो ग्यारह इन्द्रियां कही हैं, उनको ठीक ठीक क्रमसे भलीभांति
कहता हूँ ॥ ८९ ॥

श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी ।

पायूपस्थं हस्तपादं वाक्चैव दशमी स्मृता ॥ ९० ॥

तेष्वेकादशसु श्रोत्रादीनि दशैतानि बहिरिन्द्रियाणि नामतो निर्दिष्टानि ।
पायूपस्थं हस्तपादमिति “द्वन्द्वश्च प्राणितूयंसेनाङ्गानाम्” (पा० सू० २-४-२) इति
प्राणयङ्गद्वन्द्वत्वादेकवद्भावः ॥ ९० ॥

कान, त्वचा, दोनों नेत्र, जोभ, पांचवीं नाक, गुदा, लिंग, हाथ, पैर और दशवीं
भाणी, ये दश इन्द्रियां कही गई हैं ॥ ९० ॥

बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चैषां श्रोत्रादीन्यनुपूर्वशः ।

कर्मैन्द्रियाणि पञ्चैषां पाय्वादीनि प्रचक्षते ॥ ९१ ॥

एषां दशानां मध्ये श्रोत्रादीनि पञ्च क्रमोक्तानि बुद्धेः करणत्वाद् बुद्धीन्द्रि-
याणि, पाय्वादीनि चोत्सर्गादिकर्मकरणत्वात्कर्मैन्द्रियाणि तद्विदो वदन्ति ॥ ९१ ॥

इनमें पहिली कान आदि पांच ज्ञानेन्द्रियां हैं और पिछली गुदा आदि पांच क-
र्मैन्द्रियां कहलाती हैं ॥ ९१ ॥

एकादशं मनो ज्ञेयं स्वगुणेनोभयात्मकम् ।

यस्मिञ्जिते जितावेतौ भवतः पञ्चकौ गणौ ॥ ९२ ॥

एकादशसंख्यापूरकं च मनोरूपमन्तरिन्द्रियं ज्ञातव्यम् । स्वगुणेन सङ्कल्प-
रूपेणोभयरूपेणैन्द्रियगणप्रवर्तकस्वरूपम् । अत एव यस्मिन्मनसि जिते उभावपि पञ्च-
कौ बुद्धीन्द्रियकमिन्द्रियगणौ जितौ भवतः । पञ्चकविति “तदस्य परिमाणम्”
(पा० सू० १ । १ । १७) इत्यनुवृत्तौ “संख्यायाः संज्ञासङ्ख्यसूत्राध्ययनेषु” (पा० सू०
१।१।१८) इति पञ्चसंख्यापरिमितसङ्ख्यार्थः कः ॥ ९२ ॥

मनको ग्यारहवीं इन्द्रिय जानना चाहिये, यह अपने गुण से कर्मैन्द्रिय और
ज्ञानेन्द्रिय दोनों का ही आत्मस्वरूप है । इसको जीत लेनेसे उपरोक्त दशों इन्द्रियां हो जाती हैं ॥ ९२ ॥

मनाधर्मसङ्कल्पमूलत्वादिन्द्रियाणां प्रायेण प्रवृत्तेः किमर्थमिन्द्रियनिग्रहः
कर्तव्यः ? इत्यत आह—

इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन दोषमृच्छत्यसंशयम् ।

सन्नियम्य तु तान्येव ततः सिद्धिं नियच्छति ॥ ६३ ॥

यस्मादिन्द्रियाणां विषयेषु प्रसक्त्या दृष्टादृष्टं च दोषं निःसन्देहं प्राप्नोति ।
तान्येव पुनरिन्द्रियाणि सम्यङ् नियम्य सिद्धिं मोक्षादिपुरुषार्थयोग्यतारूपां लभते ।
तस्मादिन्द्रियसंयमं कुर्यादिति शेषः ॥ ६३ ॥

मनुष्य इन्द्रियोंके प्रसंगसे निःसन्देह दोषको प्राप्त होता है और उनको ही रोककर
संयमसे सिद्धि पाता है ॥ ६३ ॥

किमिन्द्रियसंयमेन विषयोपभोगादेरलब्धकामो निवत्स्यतीत्याशङ्क्याह—

न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।

हाविषा कृष्णवर्त्मैव भूय एवाभिवर्धते ॥ ६४ ॥

न कदाचित्कामोऽभिलाषः काम्यन्त इति कामा विषयास्तेषामुपभोगेन
निवर्तते, किन्तु घृतेनाग्निरिवाधिकाधिकतममेव वर्धते, प्राप्तभोगस्यापि प्रतिदिनं तद-
धिकभोगवान्छादर्शनात् । अत एव विष्णुपुराणे ययातिवाक्यम्—

यत्पृथिव्यां ब्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः ।

एकस्यापि न पर्याप्तं तदित्यतितृषं त्यजेत् ॥

तथा—

पूर्णं वर्षसहस्रं मे विषयासक्तचेतसः ।

तथाऽप्यनुदिनं तृष्णा ममैतेष्वेव जायते ॥ ६४ ॥

इच्छा विषयोंके उपभोगसे कभी शांत नहीं होती । घृतसे अग्निके समान बार
बार अधिक ही बढ़ती जाती है ॥ ६४ ॥

यश्चैतान्प्राप्नुयात्सर्वान्यश्चैतान्केवलांस्त्यजेत् ।

प्रापणात्सर्वकामानां परित्यागो विशिष्यते ॥ ६५ ॥

य एतान्सर्वान्विषयान्प्राप्नुयाद्यश्च तान्कामानुपेक्षते । तयोर्विषयोपेक्षकः
श्चैतान् । तस्मात्सर्वकामप्राप्तेस्तदुपेक्षा प्रशस्या । तथा हि विषयलोलुपस्य तत्साध-
नाद्युत्पादने कष्टसम्भवो विपत्तौ च क्लेशातिशयो, न तु विषयविरसस्य ॥ ६५ ॥

जो इन सब विषयोंको प्राप्त करे और जो इन सबको त्याग दे, इन दोनों में से सब
विषयोंके पाने से उनका त्याग अधिक अच्छा है ॥ ६५ ॥

इदानीमिन्द्रियसंयमोपायमाह—

न तथैतानि शक्यन्ते सन्नियन्तुमसेवया ।

विषयेषु प्रजुष्टानि यथा ज्ञानेन नित्यशः ॥ ६६ ॥

एतानोन्द्रियाणि विषयेषु प्रसक्तानि तथा नासवया विषयसन्निधिवर्जनरूप-
या नियन्तुं न शक्यन्ते, दुर्निवारत्वात् । यथा सर्वदा विषयाणां क्षयित्वादिदोषज्ञानेन
शरीरस्य चास्थिरस्थूलमित्यादिवक्ष्यमाणदोषचिन्तनेन । तस्माद्विषयदोषज्ञानादिना
बहिरिन्द्रियाणि मनश्च नियच्छेत् ॥ ९६ ॥

जैसे ये निश्चयप्रति विषयोंमें लगी हुई इन्द्रियां ज्ञानसे रोकी जा सकती हैं, वैसे वि-
षयोंको सेवन करनेसे नहीं ॥ ९६ ॥

यस्मादनियमितं मनो विकारस्य हेतुः स्यादत आह —

वेदास्त्यागश्च यज्ञाश्च नियमाश्च तपांसि च ।

न विप्रदुष्टभावस्य सिद्धिं गच्छन्ति कर्हिचित् ॥ ९७ ॥

वेदाध्ययनदानयज्ञनियमतपांसि भोगादिविषयसेवासङ्कल्पशालिनो न कदा-
चित्फलसिद्धये प्रभवन्ति ॥ ९७ ॥

दुष्ट स्वभाववाले मनुष्यके वेद, दान, यज्ञ, नियम और तप, ये कभी भी सिद्धिको
प्राप्त नहीं होते हैं ॥ ९७ ॥

जितेन्द्रियस्य स्वरूपमाह—

श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वा च भुक्त्वा घ्रात्वा च यो नरः ।

न हृष्यति ग्लायति वा, स विज्ञेयो जितेन्द्रियः ॥ ९८ ॥

स्तुतिवाक्यं निन्दावाक्यं च श्रुत्वा, सुखस्पर्शं दुःखलादिदुःखस्पर्शमेषकम्ब-
लादि स्पृष्ट्वा, सुरूपं कुरूपं च दृष्ट्वा, स्वादु अस्वादु च भुक्त्वा, सुरभिःसुरभिं च
घ्रात्वा यस्य न हर्षविषादौ, स जितेन्द्रियो ज्ञातव्यः ॥ ९८ ॥

जो मनुष्य सुनकर, छूकर, देखकर, खाकर और सूँघकर न तो प्रसन्न होता है और न
उदास ही होता है, ऐसे प्राणीको जितेन्द्रिय जानना चाहिये ॥ ९८ ॥

एकेन्द्रियासंयमोऽपि निवार्यत इत्याह—

इन्द्रियाणां तु सर्वेषां यद्येकं क्षरतीन्द्रियम् ।

तेनास्य क्षरति प्रज्ञा दृतेः पात्रादिवोदकम् ॥ ९९ ॥

सर्वेषामिन्द्रियाणां मध्ये यद्येकमपीन्द्रियं विषयप्रवर्णं भवति, ततोऽस्य
विषयपरस्य इन्द्रियान्तरैरपि तत्त्वज्ञानं क्षरति न व्यवतिष्ठते । चर्मनिर्मितोदकपात्रा-
दिव केनापि चिच्छ्रेण सर्वस्थानस्थमेवोदकं न व्यवतिष्ठते ॥ ९९ ॥

सब इन्द्रियोंमें से जो एक भी इन्द्रिय विचलित हो जाती है तो उससे इस मनुष्य
कीबुद्धि ऐसे जाती रहती है । जैसे चर्मपात्र (मशक) में से जल निकल जाता है ॥ ९९ ॥

इन्द्रियसंयमस्य सर्वपुरुषार्थहेतुतां दर्शयति—

वशे कृत्वेन्द्रियग्रामं संयम्य च मनस्तथा ।

सर्वान्संसाधयेदर्थानाक्षिण्वन्योगतस्तनुम् ॥ १०० ॥

बहिरिन्द्रियगणमायत्तं कृत्वा मनश्च संयम्य सर्वान् पुरुषार्थान्सम्यक्साधयेत् । योगत उपायेन स्वदेहमपीडयन् यः सहजसुखी संस्कृतान्नादिकं भुङ्क्ते स क्रमेण तं त्यजेत् ॥ १०० ॥

इन्द्रियसमूहको अपने वशमें करके तथा मनको रोककर और उपायोंसे शरीरको पीड़ा न देकर मनुष्य सब अर्थोंका साधन करे ॥ १०० ॥

पूर्वा सन्ध्यां जपंस्तिष्ठेत्सावित्रीमार्कदर्शनात् ।

पश्चिमां तु समासीनः सम्यगृक्षविभावनात् ॥ १०१ ॥

पूर्वा सन्ध्यां पश्चिमामिति च “कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे” (पा० सू० २।३।५) इति द्वितीया । प्रथमसन्ध्यां सूर्यदर्शनपर्यन्तं सावित्रीं जपंस्तिष्ठेत् आसनादुत्थाय निवृत्तगतिरेकत्र देशे कुर्यात् । पश्चिमां तु सन्ध्यां सावित्रीं जपन्त्यङ्गनक्षत्रदर्शनपर्यन्तमुपविष्टः स्यात् । अत्र च फलवत्त्वाज्जपः प्रधानं स्थानासने त्वङ्गे । “फलवत्सन्निधानफलं तदङ्गम्” इति न्यायात् ।

सन्धयोर्वेदविद्विप्रो वेदपुण्येन युज्यते । (म० स्मृ० २।७८)

“सहस्रकृत्वस्त्वभ्यस्य” (म० स्मृ० २।७९) इति च पूर्वं जपात्फलमुक्तम् । मेधातिथिस्तु स्थानासनयोरेव प्राधान्यमाह । सन्ध्याकालश्च सुहूर्तमात्रम् । तदाह योगियाज्ञवल्क्यः—

हासवृद्धौ तु सततं दिवसानां यथाक्रमम् ।

सन्ध्या सुहूर्तमात्रं तु हासे वृद्धौ च सा स्मृता ॥ १०१ ॥

प्रातःकालकी सन्ध्याके समय मर्यादे उदय तक गायत्री को जपता रहे और सायंकालको ध्यामें अच्छे प्रकारसे तारे निकलनेतक बैठा रहकर गायत्रीका जप करता रहे ॥ १०१ ॥

पूर्वा सन्ध्यां जपंस्तिष्ठेन्नैशमेनो व्यपोहति ।

पश्चिमां तु समासीनो मलं हन्ति दिवाकृतम् ॥ १०२ ॥

पूर्वसन्ध्यायां तिष्ठन् जपं कुर्वाणो निशासञ्चितं पापं नाशयति । पश्चिमसन्ध्यायां तूपविष्टो जपं कुर्वन्दिवार्जितं पापं निहन्ति । तत्रापि जपात्फलमुक्तम् । एतच्चाज्ञानादिकृतपापविषयम् । अत एव याज्ञवल्क्यः—

दिवा वा यदि वा रात्रौ यदज्ञानकृतं भवेत् ।

त्रिकालसन्ध्याकरणात्तत्सर्वं विप्रणश्यति ॥ १०२ ॥

प्रातःसंध्याके समय खड़ा होकर जप करता हुआ मनुष्य रात्रिका पाप दूर करता है और सायंकालके समय बैठकर जप करता हुआ दिनके पापोंका नाश करता है ॥ १०२ ॥

न तिष्ठति तु यः पूर्वा नोपास्ते यश्च पश्चिमाम् ।

स शूद्रवद् बहिष्कार्यः सर्वस्माद् द्विजकर्मणः ॥ १०३ ॥

यः पुनः पूर्वसन्ध्यां नानुतिष्ठति, पश्चिमां च नोपास्ते, तत्तत्कालविहितं जपदि न करोतीत्यर्थः, स शूद्र इव सर्वस्माद् द्विजातिकर्मणोऽतिथिसत्कारादेरपि बाह्यः कार्यः । अनेनैव प्रत्यवायेन सन्ध्योपासनस्य नित्यतोक्ता । नित्यत्वेऽपि सर्वदाऽपेक्षितपापक्षयस्य फलत्वमविरुद्धम् ॥ १०३ ॥

जो मनुष्य न तो प्रातःसन्ध्योपासन करता है और न सायं सन्ध्योपासन करता है वह शूद्रके समान सम्पूर्ण द्विज कर्मोंसे बाहर निकालने के योग्य है ॥ १०३ ॥

अपां समीपे नियतो नैत्यकं त्वधिमास्थितः ।

सावित्रीमप्यधीयीत गत्वाऽरण्यं समाहितः ॥ १०४ ॥

ब्रह्मयज्ञरूपमिदम् । बहुवेदाध्ययनाशक्तौ सावित्रीमात्राध्ययनमपि विधीयते । अरण्यादिनिर्जनदेशं गत्वा नद्यादिजलसमीपे नियतेन्द्रियः समाहितोऽनन्यमना नैत्यकं विधिं ब्रह्मयज्ञरूपमास्थितोऽनुतिष्ठासुः सावित्रीमपि प्रणवव्याहृतित्रययुतां यथोक्तामधीयीत ॥ १०४ ॥

वनमें जाकर जलके पास, इन्द्रियोंको रोककर, एकाग्रचित्तसे नित्यकी विधि कर चुकने के बाद गायत्रीका जप करे ॥ १०४ ॥

वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्यके ।

नानुरोधोऽस्त्यनध्याये होममन्त्रेषु चैव हि ॥ १०५ ॥

वेदोपकरणे वेदाङ्गे शिक्षादौ नैत्यके नित्यानुष्ठेये च स्वाध्याये ब्रह्मयज्ञरूपे होममन्त्रेषु चानध्यायादरो नास्ति ॥ १०५ ॥

वेदके अङ्ग, नित्यके स्वाध्याय और होमके मन्त्रोंमें अनध्यायकी रूकावट नहीं है अर्थात् इन्हें अनध्यायमें भी करे ॥ १०५ ॥

नैत्यके नास्त्यनध्यायो ब्रह्मसत्रं हि तत्स्मृतम् ।

ब्रह्माहुतिहुतं पुण्यमनध्यायवषट्कृतम् ॥ १०६ ॥

पूर्वोक्तनैत्यकस्वाध्यायस्यायमनुवादः । नैत्यके जपयज्ञेऽनध्यायो नास्ति, यतः सततभवत्वात् । ब्रह्मसत्रं तन्मन्वादिभिः स्मृतम् । ब्रह्मेवाहुतिर्ब्रह्माहुतिर्हविस्तस्यां हुतमनध्यायाध्ययनमध्ययनरूपमनध्यायवषट्कृतमपि पुण्यमेव भवति ॥ १०६ ॥

नित्यकर्ममें अनध्याय नहीं है क्योंकि उसे मनुजीने ब्रह्मयज्ञ कहा है। वेदकी आहु-
तिका हवन और अनध्यायमें किया हुआ वषट्कार भी पुण्यरूप ही है ॥ १०६ ॥

यः स्वाध्यायमधीतेऽब्दं विधिना नियतः शुचिः ।

तस्य नित्यं क्षरत्येष पयो दधि घृतं मधु ॥ १०७ ॥

अब्दमित्यन्तर्संयोगे द्वितीया। यो वर्षमप्येकं स्वाध्यायमहरहर्विहिताङ्ग-
युक्तं नियतेन्द्रियः प्रयतो जपति, तस्यैव स्वाध्यायो जपयज्ञः क्षीरादीनि क्षरति क्षीरा-
दभिर्देवान्पितृंश्च प्रीणाति। ते च प्रीताः सर्वकामजपयज्ञकारिणस्तर्पयन्तीत्यर्थः।
अत एव याज्ञवल्क्यः—

मधुना पयसा चैव स देवांस्तर्पयेद् द्विजः ।

पितृन्मधुघृताभ्यां च ऋचोऽधीते हि योऽन्वहम् ॥ (या० स्मृ० १-४१)

इत्युपक्रम्य चतुर्णामेव वेदानां पुराणानां जपस्य च देवपितृसिफलमुक्त्वा शेषे-

ते तृप्तास्तर्पयन्त्येनं सर्वकामफलैः शुभैः। (या० स्मृ० १-४७) इत्युक्तवान् ॥ १०७ ॥

जो जितेन्द्रिय और शुद्ध होकर एक वर्षतक वेदको विधिपूर्वक पढ़ता है, उसको यह
दूध, दही, घृत और शहद नित्य देता है ॥ १०७ ॥

अग्नीन्धनं भैक्षचर्यामधःशय्यां गुरोर्हितम् ।

आसमावर्तनात्कुर्यात्कृतोपनयनो द्विजः ॥ १०८ ॥

सार्यप्रातः समिद्धोर्मं भिक्षासमूहाहरणमखट्वाशयनरूपामधःशय्यां न तु
स्थण्डिलशायित्वमेव। गुरोर्दककुम्भाद्याहरणरूपं हितं कृतोपनयनो ब्रह्मचारी समा-
वर्तनपर्यन्तं कुर्यात् ॥ १०८ ॥

जिसका जनेऊ हो गया है ऐसा द्विज वेद पढ़नेकी समाप्तितक अग्निमें ईंधन लगाना,
भिक्षा मांगना, भूमिमें शयन करना और गुरुका हित से सब करे ॥ १०८ ॥

कीदृशः शिष्योऽध्याप्य इत्याह—

आचार्यपुत्रः शुश्रूषज्ञानदो धार्मिकः शुचिः ।

आप्तः शक्तोऽर्थदः साधुः स्वोऽध्याप्या दश धर्मतः ॥ १०९ ॥

आचार्यपुत्रः, परिचारकः, ज्ञानान्तरदाता, धर्मविव, मृद्वार्यादिषु शुचिः, बा-
न्धवः, ग्रहणधारणसमर्थः, धनदाता, हितेच्छुः, ज्ञातिः, दशैते धर्मेणाध्याप्याः ॥ १०९ ॥

आचार्य का पुत्र, सेवक, ज्ञानका दाता, धार्मिक, शुद्ध, बान्धव, समर्थ, धन
देनेवाला, साधु और अपनी जातिका ये दश धर्मसे बढ़ाने योग्य हैं ॥ १०९ ॥

नापृष्टः कस्यचिद् ब्रूयान्न चान्यायेन पृच्छतः ।

जानन्नपि हि मेधावी जडवल्लोक आचरेत् ॥ ११० ॥

यद्व्येनालपाक्षरं विस्वरं चाधीतं तस्य तत्त्वं न वदेत् । शिष्यस्य त्वपृच्छ-
तोऽपि वक्तव्यम् । भक्तिश्रद्धादिप्रश्नधर्मोलङ्घनमन्यायस्तेन पृच्छतो न श्रूयात् । जान-
न्नपि हि प्राज्ञो लोक मूक इव व्यवहरेत् ॥ ११० ॥

गुरुको चाहिये की बिना पूछे अन्यायसे पूछनेवालेको उत्तर न दे अर्थात् न पढ़ावे,
वह बुद्धिमान् सब कुछ जानता हुआ भी लोकमें गूंगेके समान आचरण करे ॥ ११० ॥

उक्तप्रतिषेधद्वयातिक्रमे दोषमाह—

अधर्मेण च यः प्राह यश्चाधर्मेण पृच्छति ।

तयोरन्यतरः प्रैति विद्वेषं वाऽधिगच्छति ॥ १११ ॥

अधर्मेण पृष्टोऽपि यो यस्य वदति यश्चान्यायेन यं पृच्छति तयोरन्यतरो-
न्यतिक्रमकारी भ्रियते, विद्वेषं वा तेन सह गच्छति ॥ १११ ॥

जो अधर्मसे कहता और अधर्मसे पूछता है, उन दोनोंमेंसे एक मर जाता है या
आपसमें शत्रुताको प्राप्त होता है ॥ १११ ॥

धर्मार्थौ यत्र न स्यातां शुश्रूषा वाऽपि तद्विधा ।

तत्र विद्या न वक्तव्या शुभं बीजमिवोषरे ॥ ११२ ॥

यस्मिन् शिष्येऽध्यापिते धर्मार्थौ न भवतः परिचर्या वाऽध्ययनानुरूपा तत्र
विद्या नार्पणीया । सुष्ठु धीह्यादिबीजमिवोषरे । यत्र बीजमुसं न प्ररोहति स ऊषरः ।
न चार्थग्रहणे भृतकाध्यापकत्वमाशङ्कनीयम्, यद्येतावन्मह्यं दीयते तदैतावदध्यापया-
मीति नियमाभावात् ॥ ११२ ॥

जिस शिष्यमें धर्म और अर्थ नहीं हो और शास्त्रोक्त सेवा भी न हो उसे विद्या
नहीं पढ़ानी चाहिये । उसे विद्यादान देना, ऊसर भूमि में अच्छे बीज बोने के समान है अर्थात्
निष्फल है ॥ ११२ ॥

विद्ययैव समं कामं मर्तव्यं ब्रह्मवादिना ।

आपद्यपि हि घोरायां न त्वेनामिरिणे वपेत् ॥ ११३ ॥

विद्ययैव सह वेदाध्यापकेन वरं मर्तव्यं न तु सर्वथाऽध्यापनयोग्यशिष्याभावे
चापात्रयैव तां प्रतिपादयेत् । तथा छान्दोग्यब्राह्मणम्—“विद्यया सार्धं भ्रियेत न वि-
द्यामूषरे वपेत्” ॥ ११३ ॥

वेदपाठीका विद्याके साथ ही अर्थात् किसी को बिना पढ़ाये ही मरना भला है,
परन्तु घोर आपत्तिमें भी इसे ऊसरमें न बोवे अर्थात् कुपात्रको न पढ़ावे ॥ ११३ ॥

अस्यानुवादमाह—

विद्या ब्राह्मणमेत्याह शेषाधिस्तेऽस्मि रक्ष माम् ।

असूयकाय मां मादास्तथा स्यां वीर्यवत्तमा ॥ ११४ ॥

विद्याऽधिष्ठात्री देवता कञ्चिदध्यापकं ब्राह्मणमागत्यैवमवदत्-तवाहं निधि-
रस्मि । मां रक्ष । असूयकादिदोषवते न मां वदेः । तथा सत्यतिशयेन वीर्यवती भूया-
सम् । तथा च छान्दोग्यब्राह्मणम्-“विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम, तवाहमस्मि, त्वं मां
पालयानर्हते मानिने चैव मादा, गोपाय मां, श्रेयसी तथाहमस्मि” इति ॥ ११४ ॥

विद्याने किसी ब्राह्मणसे आकर कहा कि मैं तेरा खजाना हूँ, मेरी रक्षा कर, मुझे
निन्दा करनेवाले को मत दे, इससे ही मैं वीर्यवती होऊंगी ॥ ११४ ॥

यमेव तु शुचिं विद्यान्नियतब्रह्मचारिणम् ।

तस्मै मां ब्रूहि विप्राय निधिपायाप्रमादिने ॥ ११५ ॥

यमेव पुनः शिष्यं शुचिं नियतेन्द्रियं ब्रह्मचारिणं जानासि, तस्मै विद्यारूप-
निधिरक्षकाय प्रमादरहिताय मां वद ॥ ११५ ॥

जिसे जितेन्द्रिय, ब्रह्मचारी और पवित्र जाने, उसी (विद्यारूपी) खजाने की रक्षा
करनेवाले सावधान ब्राह्मणको मुझे सुना अर्थात् मुझे दे ॥ ११५ ॥

ब्रह्म यस्त्वननुज्ञातमधीयानादवाप्नुयात् ।

स ब्रह्मस्तेयसंयुक्तो नरकं प्रतिपद्यते ॥ ११६ ॥

यः पुनरभ्यासार्थमधीयानादन्यं वा कञ्चिदध्यापयतस्तदनुमतिरहितं वेदं गृ-
ह्णाति स वेदस्तेययुक्तो नरकं गच्छति । तस्मादेतन्न कर्तव्यम् ॥ ११६ ॥

जो मनुष्य अभ्यासके लिये पढ़ते या किसीको पढ़ाते हुए गुरुकी आज्ञा के बिना
वेदको प्राप्त करता है, वह मानों वेदकी चोरी करता है और ऐसा करनेवाला नरकको
जाता है ॥ ११६ ॥

लौकिकं वैदिकं वाऽपि तथाऽध्यात्मिकमेव च ।

आददीत यतो ज्ञानं तं पूर्वमभिवादयेत् ॥ ११७ ॥

लौकिकमर्थशास्त्रादिज्ञानं, वैदिकं वेदार्थज्ञानम्, आध्यात्मिकं ब्रह्मज्ञानं य-
स्मात्तु गृह्णाति तं बहुमान्यमव्ये स्थितं प्रथममभिवादयेत् । लौकिकादिज्ञानदातृणा-
मेव त्रयाणां समवाये यथोत्तरं मान्यत्वम् ॥ ११७ ॥

जिससे लौकिक, वैदिक तथा आध्यात्मिक ज्ञान प्राप्त करे, उसे (सभामें) पहिले नम-
स्कार करे ॥ ११७ ॥

[जन्मप्रभृति यत्किञ्चिच्चेतसा धर्ममाचरेत् ।
तत्सर्वं विफलं ज्ञेयमेकहस्ताभिवादनात् ॥ ८ ॥]

सावित्रीमात्रसारोऽपि वरं विप्रः सुयन्त्रितः ।

नायन्त्रितस्त्रिवेदोऽपि सर्वांशं सर्वविक्रयो ॥ ११८ ॥

सावित्रीमात्रवेत्ताऽपि वरं सुयन्त्रितः शास्त्रनियमितो विप्रादिर्मान्यः । नाय-
न्त्रितो वेदत्रयवेत्ताऽपि निषिद्धभोजनादिशीलः प्रतिषिद्धविक्रेता च । एतच्च प्रदर्शन-
मात्रम्, सुयन्त्रितशब्देन विधिनिषेधनिष्ठत्वस्य विवक्षितत्वात् ॥ ११८ ॥

केवल गायत्रीका जानने वाला ही जितेन्द्रिय ब्राह्मण श्रेष्ठ है पर तीनों वेदका ज्ञाता भी जो सर्वभक्षी, सब वस्तु बेचनेवाला और अजितेन्द्रिय हो, वह श्रेष्ठ नहीं है ॥ ११८ ॥

शय्यासनेऽध्याचरिते श्रेयसा न समाविशेत् ।

शय्यासनस्थश्चैवैनं प्रत्युत्थायाभिवादयेत् ॥ ११९ ॥

शय्या चासनं च शय्यासनं, “जातिरप्राणिनाम्” (पा. सु. २।४।६) इति
द्वन्द्वैकवद्भावः । तस्मिन्ध्येयसा विद्याद्यधिकेन गुरुणा चाध्याचरिते साधारण्येन स्वीकृते
च तत्कालमपि नासीत् स्वयं च शय्यासनस्थो गुरावागते उत्थायाभिवादनं कुर्यात् ॥ ११९ ॥

जब गुरुजन खाट या आसनपर बैठे हों, उस समय कल्याण चाहनेवाला उनके
समान आसनपर न बैठे और यदि स्वयं पहलेसे खाट वा आसनपर बैठा हो तो उठकर
उनको प्रणाम करे ॥ ११९ ॥

अस्यार्थवादमाह—

ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आयति ।

प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान्प्रतिपद्यते ॥ १२० ॥

यस्माद्यूनोऽल्पवयसो वयोविद्याऽऽदिना स्थविर आयति आगच्छति सति
प्राणा ऊर्ध्वमुत्क्रामन्ति देहाद्द्विर्निर्गन्तुमिच्छन्ति तान्वृद्धस्य प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां
पुनः सुस्थान् करोति । तस्माद् वृद्धस्य प्रत्युत्थानाभिवादनं कुर्यात् ॥ १२० ॥

वृद्धके आनेपर छोटे मनुष्य के प्राण ऊपरकी ओर चढ़ते हैं और उठकर प्रणाम कर-
ने से वह उनको फिर प्राप्त करता है अर्थात् ठीक कर देता है ॥ १२० ॥

इतश्च फलमाह—

अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः ।

चत्वारि तस्य वर्धन्ते आयुर्विद्या यशो बलम् ॥ १२१ ॥

उत्थाय सर्वदा वृद्धाभिवादनशीलस्य वृद्धसेविनश्च आयुःप्रज्ञायशोबलानि चत्वारि सम्यक् प्रकर्षेण वर्धन्ते ॥ १२१ ॥

जिसका प्रणाम करने का स्वभाव है और जो नित्य वृद्धोंकी सेवा करता है, उसकी आयु, विद्या, यश और बल ये चार बढ़ते हैं ॥ १२१ ॥

सम्प्रत्यभिवादनविधिमाह—

अभिवादात्परं विप्रो ज्यायांसमभिवादयन् ।

असौ नामाहमस्मीति स्वं नाम परिकीर्तयेत् ॥ १२२ ॥

वृद्धमभिवादयन् विप्रादिरभिवादात्परम् ‘अभिवादये’ इति शब्दोच्चारणानन्तरममुक्तानामऽहमस्मीति स्वं नाम परिकीर्तयेत् । अतो नामशब्दस्य विशेषपरत्वात्स्वनामविशेषोच्चारणानन्तरमभिवादनवाक्ये नामशब्दोऽपि प्रयोज्य इति मेधातिथिगोविन्दराजयोरभिधानमप्रमाणम् । अत एव गौतमः—“स्वनाम प्रोच्याहमभिवादय इत्यभिवदेत्” । साङ्ख्यायनोऽपि—“असावहं भो इत्यात्मनो नामादिशेत्” इत्युक्तवान् । यदि च नामशब्दश्रवणात्तस्य प्रयोगस्तदा “अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते” (म० स्मृ० २।१२५) इत्यभिधानात्प्रत्यभिवादनवाक्ये नामशब्दोच्चारणं स्यान्न च तत्कस्यचित्सम्मतम् ॥ १२२ ॥

ब्राह्मण नमस्कारके पीछे वृद्धको प्रणाम करता हुआ “अमुक नामवाला मैं हूँ” इस भांति अपना नाम बतावे ॥ १२२ ॥

नामधेयस्य ये केचिदभिवादं न जानन्ते ।

तान्प्राज्ञोऽहमिति ब्रूयात्स्त्रियः सर्वास्तथैव च ॥ १२३ ॥

नामधेयस्य उच्चारितस्य सतो ये केचिदभिवाद्याः संस्कृतानभिज्ञत्वाऽभिवादमभिवादार्थं न जानन्ति तान्प्रत्यभिवादानेऽप्यसमर्थत्वात्प्राज्ञ इत्यभिवाद्यशक्तिविशेषमभिवादयिताऽभिवादयेऽहमित्येवं ब्रूयात् । स्त्रियः सर्वास्तथैव ब्रूयात् ॥ १२३ ॥

जो कोई नामके उच्चारणपूर्वक नमस्कारको नहीं जानते, उनसे पण्डित “मैं नमस्कार करता हूँ” यह कहे और उसी प्रकार सब स्त्रियों से भी कहे ॥ १२३ ॥

भोःशब्दं कीर्तयेदन्ते स्वस्य नाम्नोऽभिवादाने ।

नाम्नां स्वरूपभावो हि भोभाव ऋषिभिः स्मृतः ॥ १२४ ॥

अभिवादाने यन्नाम प्रयुक्तं तस्यान्ते भोःशब्दं कीर्तयेदभिवाद्य सम्बोधनार्थम् । अत एवाह—नाम्नामिति । भो इत्यस्य यो भावः सत्ता साऽभिवाद्यनाम्नां स्वरूपभाव ऋषिभिः स्मृतः । तस्मादेवमभिवादनवाक्यम्—“अभिवादये शुभशर्माहमस्मि भोः” ॥ १२४ ॥

नमस्कार में अपने नामके अन्तमें 'भो' शब्द कहें । 'भो' का अर्थ नामोंका स्वरूप है, यह ऋषियोंने कहा है ॥ १२४ ॥

आयुष्मान्भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादने ।

अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरः प्लुतः ॥ १२५ ॥

अभिवादाने कृते प्रत्यभिवादयिष्या अभिवादको विप्रादिः "आयुष्मान्भव सौम्य" इति वाच्यः । अस्य चाभिवादकस्य यन्नाम तस्यान्ते योऽकारादिः स्वरो नाम्नामकारान्तत्वनियमाभावात्, स प्लुतः कार्यः । स्वरापेक्षं चेदकारान्तत्वं व्यञ्जनान्तेऽपि नास्ति सम्भवति । पूर्वं नामगतमक्षरं संश्लिष्टं यस्य स पूर्वाक्षरस्तेन नागन्तुरपकृष्य चाकारादिः स्वरः प्लुतः कार्यः । एतच्च "वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः" (पा. सू. ८।२।८२) इत्यस्यानुवृत्तौ "प्रत्यभिवादेऽशुद्धे" (पा. सू. ८।२।८३) इति प्लुतं स्मरन्पाणिनिः स्फुटमुक्तवान् । व्याख्यातं च वृत्तिकृता वामनेन—"देरिति किम्, व्यञ्जनान्तस्यैव टेः प्लुतो यथा स्यात्" इति । तस्मादीदृशं प्रत्यभिवादनवाक्यं "आयुष्मान्भव सौम्य शुभशर्मन्" । एवं क्षत्रियस्य बलवर्मन्, एवं वैश्यस्य वसुभूते । "प्लुतो राजन्यविशां वा" इति कात्यायनवचनात्क्षत्रियवैश्ययोः पक्षे प्लुतो न भवति । शूद्रस्य प्लुतो न कार्यः, "अशुद्धे" इति पाणिनिवचनात् । "स्त्रियामपि निषेधः" इति कात्यायनवचनात्स्त्रियामपि प्रत्यभिवादनवाक्ये न प्लुतः । गोविन्दराजस्तु ब्राह्मणस्य नास्ति शर्मोपपदं नित्यं प्रागभिधाय प्रत्यभिवादनवाक्ये "आयुष्मान् भव सौम्य भद्र" इति निरूपपदोदाहरणसोपपदोदाहरणानभिज्ञत्वमेव निर्जं ज्ञापयति । धरणीधरोऽपि 'आयुष्मान् भव सौम्य' इति सम्बुद्धिविभक्तयन्तं मनुवचनं पश्यन्नप्यसम्बुद्धिप्रथमैकवचनान्तममुकशर्मंत्युदाहरन्विचक्षणैरप्युपेक्षणीय एव ॥ १२५ ॥

अभिवादन करनेपर 'हे सौम्य ! आयुष्मान् हो' यह ब्राह्मणसे कहना चाहिये । नमस्कार करनेवाले के नामके अन्तमें पूर्वके अक्षर अकारको प्लुत अर्थात् ह्रस्वसे तिगुने जोर से कहना चाहिये ॥ १२५ ॥

यो न वेत्त्यभिवादस्य विप्रः प्रत्यभिवादनम् ।

नाभिवाद्यः स विदुषा यथा शूद्रस्तथैव सः ॥ १२६ ॥

यो विप्रोऽभिवादनस्यानुरूपं प्रत्यभिवादनं न जानात्यसावभिवादनविदुषोऽपि स्वनामोच्चारणाद्युक्तविधिना शूद्र इव नाभिवाद्यः । अभिवादयेऽहमिति शब्दोच्चारणमात्रं तु चरणग्रहणादिगुण्यमनिषिद्धम्, प्रागुक्तत्वात् ॥ १२६ ॥

जो ब्राह्मण नमस्कारके बदलेके नमस्कारको नहीं जानता पण्डितको चाहिये कि उसे नमस्कार न करे । क्योंकि वह शूद्रके समान है ॥ १२६ ॥

ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत्क्षत्रबन्धुमनामयम् ।

वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च ॥ १२७ ॥

समागम्य समागमे कृते अभिवादकमवरवयस्कं समानवयस्कमनभिवाद-
कमपि ब्राह्मणं कुशलं, क्षत्रियमनामयं, वैश्यं क्षेमं शूद्रमारोग्यं पृच्छेत् । अतः पुत्रप-
स्तम्बः—“कुशलमवरवयसं समानवयसं वा विप्रं पृच्छेत्, अनामयं क्षत्रियं, क्षेमं वै-
श्यम्, आरोग्यं शूद्रम्”अवरवयसमभिवादकं वयस्यमनभिवादकमपीति मन्वर्थमेवाप-
स्तम्बः स्फुटयतिस्म । गोविन्दराजस्तु प्रकरणात्प्रत्यभिवादकस्यैव कुशलादिप्रश्न-
माह—तन्न, अभिवादकेन सह समागमस्यानुप्रासत्वात् । समागम्येति निष्प्रयो-
जनानुवादप्रसङ्गात् । अतः कुशलक्षेमशब्दयोरनामयारोग्यपदयोश्च समानार्थत्वाच्छब्द-
विशेषोच्चारणमेव विवक्षितम् ॥ १२७ ॥

मिलनेपर ब्राह्मणसे कुशल, क्षत्रियसे अनामय (आरोग्य), वैश्यसे क्षेम और शूद्रसे
आरोग्यकी बात पूछनी चाहिये ॥ १२७ ॥

अवाच्यो दीक्षितो नाम्ना यवीयानपि यो भवेत् ।

भोभवत्पूर्वकं त्वेनमभिभाषेत धर्मवित् ॥ १२८ ॥

प्रत्यभिवादनकाले अन्यदा च दीक्षणीयातःप्रभृत्यावभृथज्ञानात्कनिष्ठोऽपि
दीक्षितो नाम्ना न वाच्यः, किन्तु भोभवच्छब्दपूर्वकं दीक्षितादिशब्दैस्त्वर्षाभिधायि-
भिरेव धार्मिकोऽभिभाषेत । भो दीक्षित ! इदं कुरु, भवता यजमानेन इदं क्रियता-
मिति ॥ १२८ ॥

(सु०) जो छोटा भी दीक्षित हो तो उसे नाम लेकर नहीं पुकारना चाहिये । धर्मज्ञ ‘भो’
या ‘भवत्’ शब्दपूर्वक उससे बोले ॥ १२८ ॥

परपत्नी तु या स्त्री स्यादसम्बन्धा च योनितः ।

तां ब्रूयाद्भवतीत्येवं सुभगे भगिनीति च ॥ १२९ ॥

या स्त्री परपत्नी भवति, असम्बन्धा च योनित इति स्वस्मादिर्न भवति ता-
मनुपयुक्तसम्भाषणकाले भवति, सुभगे, भगिनीति वा वदेत् । परपत्नीग्रहणात्कन्यायां
नैव विधिः । स्वसुः कन्यादेस्त्वायुष्मतीत्यादिपदैरभिभाषणम् ॥ १२९ ॥

जो स्त्री पराई हो और योनि से सम्बन्ध न रखती हो (अर्थात् बहिन आदि न हो)
उससे ‘भवति’ ‘सुभगे’ ‘भगिनी’ यों बोले ॥ १२९ ॥

मातुलांश्च पितृव्यांश्च श्वशुरानृत्विजो गुरुन् ।

असावहमिति ब्रूयात्प्रत्युत्थाय यवीयसः ॥ १३० ॥

मातुलादीनागतान्कनिष्ठानासनादुत्थाय असावहमिति वदेत् नाभिवाद-
येत् । असाविति स्वनामनिदशः । “भूयिष्ठाः खलु गुरुवः” इत्युपक्रम्य ज्ञानवृद्धतपोवृ-
द्धयोरपि हारीतेन गुरुत्वकीर्तनात्तयोश्च कनिष्ठयोरपि सम्भवात्तद्विषयोऽयं गुरुशब्दः ॥ १३० ॥
मामा, चाचा, श्वसुर, ऋत्विज और गुरु इनके सामने छोटा मनुष्य खड़ा होकर ये-
सा कहे कि मैं अमुक व्यक्ति हूँ ॥ १३० ॥

मातृष्वसा मातुलानी श्वश्रूरथ पितृष्वसा ।

सम्पूज्या गुरुपत्नीवत्समास्ता गुरुभार्यया ॥ १३१ ॥

मातृष्वस्त्रादयो गुरुपत्नीवत्प्रत्युत्थानाभिवादनानासनादिभिः सम्पूज्याः ।
अभिवादनप्रकरणादभिवादनमेव सम्पूजनं विज्ञायत इति समास्ता इत्यवोचत् । गुरु-
भार्यासमानत्वात्प्रत्युत्थानादिकमपि कार्यमित्यर्थः ॥ १३१ ॥

मौसी, मामी, सास और बुआ ये गुरुपत्नीके समान आदर के योग्य हैं। क्योंकि ये
गुरुपत्नी के समान हैं ॥ १३१ ॥

भ्रातृभार्योपसङ्गाह्या सवर्णाह्न्यह्न्यपि ।

विप्रोष्य तूपमङ्गाह्या ज्ञातिसम्बन्धियोषितः ॥ १३२ ॥

भ्रातुः सजातीया भार्या ज्येष्ठा पूजाप्रकरणादुपसङ्गाह्या पादयोरभिवाद्या ।
अह्न्यह्न्यपि, प्रत्यहमेव । अपिरेवायं । ज्ञातयः पितृपक्षाः पितृव्यादयः, सम्बन्धिनो
मातृपक्षाः श्वशुरादयश्च तेषां पत्न्यः पुनर्विप्रोष्य प्रवासात्प्रत्यागतेनैवाभिवाद्याः न
तु प्रत्यहं नियमः ॥ १३२ ॥

भाईकी सवर्णा भार्याके चरणों की मित्यप्रति बन्दना करे । जातिकी तथा संबन्धियों
की स्त्रियों के चरणोंकी भी परदेश से आकर बन्दना करे ॥ १३२ ॥

पितुर्भगिन्यां मातुश्च ज्यायस्यां च स्वसर्षपि ।

मातृवद् वृत्तिमातिष्ठेन्माता ताभ्यो गरीयसी ॥ १३३ ॥

पितुर्मातुश्च भगिन्यां ज्येष्ठायां चात्मनो भगिन्यां मातृवद् वृत्तिमातिष्ठेत् ।
माता पुनस्ताभ्यो गुरुतमा । ननु मातृष्वसा मातुलानीत्यनेनैव गुरुपत्नीवत्पूज्यत्व-
मुक्तं किमधिकक्रमेण बोध्यते । उच्यते-इदमेव माता ताभ्यो गरीयसीति । तेन पितृ-
ष्वस्त्राऽनुज्ञायां दत्तायां मात्रा च विरोधे मातुराज्ञा अनुष्ठेयेति । अथवा पूर्वं पितृष्व-
स्त्रादेर्मातृवत्पूज्यत्वमुक्तम् । अनेन तु स्नेहादिवृत्तिरतिदिश्यत इत्युपलक्षितः ॥ १३३ ॥

बूआ, मौस। और अपनी बड़ी बहिनके साथ भी माता के समान बर्ताव करे, परन्तु
माता उनसे बहुत बड़ी है ॥ १३३ ॥

दशाब्दाख्यं पौरसख्यं पञ्चाब्दाख्यं कलाभृताम् ।

त्र्यब्दपूर्वं श्रोत्रियाणां स्वल्पेनापि स्वयोनिषु ॥ १३४ ॥

दश अब्दा आख्या यस्य तद्दशाब्दाख्यं पौरसख्यम् । अयमर्थः—एकपुर-
वासिनां वक्ष्यमाणविद्यादिगुणरहितानामेकस्य दशभिरब्दैर्ज्येष्ठत्वे सत्यपि सख्यमा-
ख्यायते । पुरग्रहणं प्रदर्शनार्थं, तेनैकग्रामादिनिवासिनामपि स्यात् । गीतादिकला-
भिज्ञानां पञ्चवर्षपर्यन्तं सख्यं, श्रोत्रियाणां त्र्यब्दपर्यन्तं, सपिण्डेष्वत्यन्ताल्पेनैव का-
लेन सह सख्यम् । अपिरेवायं । सर्वत्रोक्तकालादूर्ध्वं ज्येष्ठव्यवहारः ॥ १३४ ॥

पुरवालौ में दश वर्षकी, कलाओंके जाननेवालोंमें पांच वर्षकी और वेदपाठियोंमें
तीन वर्ष की छुटाई बड़ाईका विचार नहीं है, परन्तु अपने कुलवालोंमें थोड़ीसी छुटाई बड़ाईका
भी विचार होता है ॥ १३४ ॥

ब्राह्मणं दशवर्षं तु शतवर्षं तु भूमिपम् ।

पितापुत्रौ विजानीयाद् ब्राह्मणस्तु तयोः पिता ॥ १३५ ॥

दशवर्षं ब्राह्मणं शतवर्षं पुनः क्षत्रियं पितापुत्रौ जानीयात् । तयोर्मध्ये द-
शवर्षोऽपि ब्राह्मण एव क्षत्रियस्य शतवर्षस्यापि पिता । तस्मात्पितृवदसौ तस्य मा-
न्यः ॥ १३५ ॥

दश वर्षके ब्राह्मण और सौ वर्षके क्षत्रियको पितापुत्र समान जानना चाहिये ।
उनमें ब्राह्मण पिता है और क्षत्रिय पुत्र है ॥ १३५ ॥

वित्तं बन्धुर्वयः कर्म विद्या भवति पञ्चमी ।

एतानि मान्यस्थानानि गरीयो यद्यदुत्तरम् ॥ १३६ ॥

वित्तं न्यायार्जितं धनं, बन्धुः पितृव्यादिः, वयोऽधिकवयस्कता, कर्म श्रौ-
तं स्मार्तं च, विद्या वेदार्थतत्त्वज्ञानं, एतानि पञ्च मान्यत्वकारणानि । एषां मध्ये य-
द्यदुत्तरं तत्तत्पूर्वस्माच्छ्रेष्ठमिति बहुमान्यमेलके बलाबलमुक्तम् ॥ १३६ ॥

धन, बन्धु, आयु, कर्म और पाँचवीं विद्या ये मान्यताके स्थान हैं । इनमें जो जो
पीछे है, वही पहिलेसे बड़ा है अर्थात् धन से बन्धु बड़ा है इत्यादि ॥ १३६ ॥

पञ्चानां त्रिषु वर्णेषु भूयांसि गुणवन्ति च ।

यत्र स्युः सोऽत्र मानार्हः शूद्रोऽपि दशमीं गतः ॥ १३७ ॥

त्रिषु वर्णेषु ब्राह्मणादिपञ्चानां वित्तादीनां मध्ये यत्र पुरुषे पूर्वमप्यनेकं भव-
ति स एवोत्तरस्मादपि मान्यः । तेन वित्तबन्धुयुक्तो वयोऽधिकान्मान्यः । एवं वित्ता-
दित्रययुक्तः कर्मवतो मान्यः । वित्तादिचतुष्टययुक्तो विदुषो मान्यः । गुणवन्ति चेति

प्रकर्षवन्ति । तेन द्वयोरेव विद्याऽऽदिसत्त्वे प्रकर्षो मानहेतुः । शूद्रोऽपि दशमीमवस्थां नवत्यधिकां गतो द्विजन्मनामपि मानार्हः । शतवर्षाणां दशधा विभागे दशम्यवस्था नवत्यधिका भवति ॥ १३७ ॥

तीनों वर्णोंमें पाँचों गुणोंमें से बहुतसे गुण जिसमें हों वह सम्मानके योग्य है और नब्बे वर्ष से अधिक आयुवाला शूद्र भी माननीय है ॥ १३७ ॥

अयमपि पूजाप्रकारः प्रसङ्गादुच्यते—

चक्रिणो दशमीस्थस्य रोगिणो भारिणः स्त्रियाः ।

स्नातकस्य च राज्ञश्च पन्था देयो वरस्य च ॥ १३८ ॥

चक्रयुक्तरथादियानारूढस्य, नवत्यधिकवयसः, रोगार्तस्य, भारपीडितस्य, स्त्रियाः, अचिरनिवृत्तसमावर्तनस्य, देशाधिपस्य, विवाहाय प्रस्थितस्य पन्थास्त्यक्तव्यः । त्यागार्थत्वाच्च ददातेर्न, चतुर्थी ॥ १३८ ॥

सवारीमें बैठे हुएको, नब्बेसे अधिक अवस्थावालेको, रोगीको, बोझवालेको, स्त्रीको, स्नातक (जिसका समावर्तन संस्कार हो चुका हो उस) को, राजाको और दूल्हेको अवश्य मार्ग देना चाहिये ॥ १३८ ॥

तेषां तु समवेतानां मान्यौ स्नातकपार्थिवौ ।

राजस्नातकयोश्चैव स्नातको नृपमानभाक् ॥ १३९ ॥

तेषामेकत्र मिलितानां देशाधिपस्नातकौ मान्यौ । राजस्नातकयोरपि स्नातक एव राजापेक्षया मान्यः । अतो राजशब्दोऽत्र पूर्वश्लोके न केवलजातिवचनः, किन्त्वभिषिक्तक्षत्रियजातिवचनः, क्षत्रियजात्यपेक्षया “ब्राह्मणं दशवर्षं तु” (अ० २२ श्लो० १३५) इत्यनेन ब्राह्मणमात्रस्य मान्यत्वाभिधानात्स्नातकग्रहणवैयर्थ्यात् ॥ १३९ ॥

उन एकट्ठे हुए लोगों से स्नातक और राजा माननेके योग्य हैं और राजा तथा स्नातक इन दोनोंमें स्नातक ही राजासे अधिक मान्य है ॥ १३९ ॥

आचार्यादिशब्दार्थमाह—

उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद् द्विजः ।

सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते ॥ १४० ॥

तैः शब्दैरिह शास्त्रे प्रायो व्यवहारात् । यो ब्राह्मणः शिष्यमुपनीय कल्परहस्यसहितां वेदशाखां सर्वामध्यापयति तमाचार्यं पूर्वं मुनयो वदन्ति । कल्पो यज्ञविद्या, रहस्यमुपनिषत् । वेदत्वेऽप्युपनिषदां प्राधान्यविवक्षया पृथङ्निर्देशः ॥ १४० ॥

जो ब्राह्मण शिष्यको यज्ञोपवीत देकर उसे यज्ञविद्या और उपनिषद् युक्त वेद पढ़ाता है, उसे आचार्य कहते हैं ॥ १४० ॥

एकदेशं तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः ।

योऽध्यापयति वृत्त्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते ॥ १४१ ॥

वेदस्यैकदेशं मन्त्रं ब्राह्मणं च वेदरहितानि व्याकरणादीन्यङ्गानि यो वृत्त्यर्थ-
मध्यापयति स उपाध्याय उच्यते ॥ १४१ ॥

जो (ब्राह्मण) वेदके एक भागको अथवा वेदाङ्गोंको जीविकाके लिये पढ़ाता है, वह
उपाध्याय कहाना है ॥ १४१ ॥

निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि ।

सम्भावयति चान्नेन स विप्रो गुरुरुच्यते ॥ १४२ ॥

निषेको गर्भाधानं तेन पितुरथं गुरुत्वोपदेशः । गर्भाधानादीनि संस्कारकर्माणि
पितुरूपदिष्टानि यथाशास्त्रं यः करोति, अन्नेन च संवर्धयति स विप्रो गुरुरुच्यते ॥ १४२ ॥

जो (ब्राह्मण) किसीके गर्भाधान आदि कर्मोंको विधिपूर्वक करता है और अन्न से
पालन करता है, वह ब्राह्मण गुरु कहाता है ॥ १४२ ॥

अग्न्याधेयं पाकयज्ञानग्निष्टोमादिकान्मखान् ।

यः करोति वृतो यस्य स तस्य त्विगिहोच्यते ॥ १४३ ॥

आहवनीयाद्यग्न्युत्पादकं कर्माग्न्याधेयम्, अष्टकादीन्याकयज्ञान्, अग्निष्टोमा-
दीन्यज्ञानकृतवरणो यस्य करोति स तस्य त्विगिह शास्त्रेऽभिधीयते । ब्रह्मचारिधर्मेऽप्य-
नुपयुक्तमप्युत्पत्तिवर्णक्षणमाचार्यादिवहृत्त्वजोऽपि मान्यत्वं दर्शयितुं प्रसङ्गादुक्तम् ॥ १४३ ॥

इस जगत्में जो अग्न्याधान, पाकयज्ञ और अग्निष्टोम आदि यज्ञोंको जिसकी ओरसे आ-
चार्य होकर करता है, वह उसका त्विगिह कहाता है ॥ १४३ ॥

य आवृणोत्यवितथं ब्रह्मणा श्रवणाबुधौ ।

स माता स पिता ज्ञेयस्तं न द्रुह्येत्कदाचन ॥ १४४ ॥

य उभौ कर्णौ अवितथमिति वर्णस्वरवैगुण्यरहितेन सत्यरूपेण वेदेनापूरयति
स माता पिता च ज्ञेयः । महोपकारकत्त्वगुणयोगाद्यमध्यापको मातापितृशब्दाच्यस्तं
नापकुर्वात् । कदाचनेति गृहीते वेदे ॥ १४४ ॥

जो दोनों कानोंको सत्यरूपी वेदसे भरता है अर्थात् वेद सुनाता है, उसे मातापितृ
जाने और उसे कभी द्रोह न करे ॥ १४४ ॥

उपाध्यायान्दशाचार्य आचार्याणां शतं पिता ।

सहस्रं तु पितृन्माता गौरवेणातिरिच्यते ॥ १४५ ॥

दशोपाध्यायानपेक्ष्य आचार्यः, आचार्यज्ञतमपेक्ष्य पिता, सहस्रं पितृनपेक्ष्य माता गौरवणातिरिक्ता भवति । अत्रोपनयनपूर्वकसावित्रीमात्राध्यापयिता आचार्योऽभिप्रेतस्तमपेक्ष्य पितृस्तृष्णः । “उत्पादकब्रह्मदात्रोः” (अ० २ श्लो १४६) इत्यनेन मुख्याचार्यस्य पितरमपेक्ष्योत्कर्षं वक्ष्यतीत्यविरोधः ॥ १४५ ॥

उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गरीयान्ब्रह्मदः पिता ।

ब्रह्मजन्म हि विप्रस्य प्रेत्य चेह च शाश्वतम् ॥ १४६ ॥

जनकाचार्यो द्वावपि पितरौ, जन्मदातृत्वात् । तयोराचार्यः पिता गुरुतरः । यस्माद्विप्रस्य ब्रह्मग्रहणार्थं जन्मोपनयनजन्मसंस्काररूपं परलोके इहल्लोके च शाश्वतं नित्यम्, ब्रह्मप्राप्तिफलकत्वात् ॥ १४६ ॥

दश उपाध्यायों से आचार्य, सौ आचार्यों से पिता और हजारपिताओं से माना अधिक पूज्य है । जन्म देनेवाला और वेद पढ़ानेवाला इन दोनों में वेदका पढ़ानेवाला पिता से भी बड़ा है, क्योंकि ब्राह्मणको ब्रह्मजन्म (उपनयन संस्कार) से परलोके में और यहाँ सनातन पद प्राप्त होता है ॥ १४६ ॥

कामान्माता पिता चैनं यदुत्पादयतो मिथः ।

सम्भूतिं तस्य तां विद्याद्यद्योनावभिजायते ॥ १४७ ॥

मातापितरौ यद्येनं बालकं कामवशेनान्योन्यमुत्पादयतः सम्भवमात्रं तत्तस्य पश्वादिसाधारणम् । यद्योनौ मातृकुक्ष्यावभिजायतेऽङ्गप्रत्यङ्गानि लभते ॥ १४७ ॥

परस्पर कामके वश होकर मातापिता इसे पैदा करते हैं । जो योनिसे उत्पन्न होता है, वह तो केवल इसका जन्ममात्र समझना चाहिये ॥ १४७ ॥

आचार्यस्त्वस्य यां जातिं विधिवद्वेदपारगः ।

उत्पादयति सावित्र्या सा सत्या साञ्जरामरा ॥ १४८ ॥

आचार्यः पुनर्वेदज्ञोऽस्य माणवकस्य यां जातिं यजन्म विधिवत्सावित्र्येति साङ्गोपनयनपूर्वकसावित्र्यनुवचनेनोत्पादयति सा जातः सत्या अजरामरा च, ब्रह्मप्राप्तिफलत्वात् । उपनयनपूर्वकस्य वेदाध्ययनतदर्थज्ञानानुष्ठानैर्निष्कामस्य मोक्षलाभात् ।

परन्तु वेदविद् आचार्य इसको विधिपूर्वक जो गायत्रीसे जन्म देता है, वास्तव में वही जन्म इसका सच्चा जन्म है और वही अजर, अमर है ॥ १४८ ॥

अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः ।

तमपीह गुरुं विद्याच्छ्रुतोपक्रियया तथा ॥ १४९ ॥

श्रुतस्य श्रुतेनेत्यर्थः । उपाध्यायो यस्य शिष्यस्याल्पं वा बहु वा कृत्वा

श्रुतेनोपकरोति तमपीह शास्त्रे तस्य गुरुं जानीयात् । श्रुतमेवोपक्रिया तथा श्रुतोप-
क्रियया ॥ १४९ ॥

जो गुरु थोड़ा वा बहुत वेद पढ़ाकर जिसका उपकार करनेवाला हो, उस वेद को पढ़ानेके कारण उसको भी संसारमें गुरु ही जाने ॥ १४९ ॥

ब्राह्मस्य जन्मनः कर्ता स्वधर्मस्य च शासिता ।

बालोऽपि विप्रो वृद्धस्य पिता भवति धर्मतः ॥ १५० ॥

ब्रह्मश्रवणार्थं जन्म ब्राह्ममुपनयनम् । तस्य कर्ता स्वधर्मस्य शासिता वेदार्थ-
व्याख्याता तादृशोऽपि बालो वृद्धस्य पिता भवति । धर्मत इति पितृधर्मास्तस्मिन्ननु-
ष्ठातव्याः ॥ १५० ॥

वेद पढ़नेके लिये जन्म देनेवाला और अपने धर्मको सिखानेवाला ब्राह्मण यदि बालक भी हो तो धर्मसे वृद्ध मनुष्य का पिता है ॥ १५० ॥

प्रकृतानुरूपार्थवादमाह—

अध्यापयामास पितृञ्जिशुराङ्गिरसः कविः ।

पुत्रका इति होवाच ज्ञानेन परिगृह्य तान् ॥ १५१ ॥

अङ्गिरसः पुत्रो बालः कविर्विद्वान् पितृन्गौणान् पितृव्यतत्पुत्रादीनधिकवय-
सोऽभ्यापितवान् । ताञ्ज्ञानेन परिगृह्य शिष्यान्कृत्वा पुत्रका इति आजुहाव । 'इति
ह' इत्यव्ययं पुरावृत्तसूचनार्थम् ॥ १५१ ॥

अंगिराके विद्वान् बालक पुत्रने अपने बाचा आदि को पढ़ाया और उनको ज्ञान दे करके शिष्य बनाकर 'हे पुत्रो' ऐसा कहा था ॥ १५१ ॥

ते तमर्थमपृच्छन्त देवानागतमन्यवः ।

देवाश्चैतान्समेत्योचुर्न्याय्यं वः शिशुरुक्तवान् ॥ १५२ ॥

ते पितृतुल्याः पुत्रका इत्युक्ता अनेन जातक्रोधाः पुत्रकशब्दार्थं देवान्पृष्ठव-
न्तः । देवाश्च पृष्ट्वा मिलित्वा एतानवोचन् । युष्मान्यच्छिद्युः पुत्रशब्देनोक्तवांस्तद्युक्तम् ।

वे बाचा आदि नाराज होकर उस अर्थको देवताओं से पूछने लगे और देवताओंने मिल-
कर उनसे कहा—“तुमसे बालकने ठीक कहा है” ॥ १५२ ॥

अज्ञो भवति वै बालः पिता भवति मन्त्रदः ।

अज्ञं हि बालमित्याहुः पितेत्येव तु मन्त्रदम् ॥ १५३ ॥

वैशब्दोऽवधारणे । अज्ञ एव बालो भवति न त्वल्पवयाः । मन्त्रदः पिता
भवति । मन्त्रग्रहणं वेदोपलक्षणार्थम् । यो वेदमध्यापयति व्याचष्टे स पिता । अत्रैव

हेतुमाह—यस्मात्पूर्वेषुपि मुनयोऽर्जं बालमित्यूचुः, मन्त्रदं च पितेत्येवाब्रुवन्नित्याह ॥ १५३ ॥
अथ प्राणी बालक होता है और मन्त्र देनेवाला पिता होता है । इसलिये अशको बालक और मन्त्रदाताको पिता ही कहते हैं ॥ १५३ ॥

न हायनैर्न पलितैर्न वित्तेन न बन्धुभिः ।

ऋषयश्चक्रिरे धर्मं योऽनूचानः स नो महान् ॥ १५४ ॥

न बहुभिर्वर्षैः, न केशश्मश्रुलोमभिः शुक्लैः, न बहुना धनेन, न पितृव्य-
त्वादिभिर्बन्धुभावैः समुदितैरप्येतर्न महत्त्वं भवति, किन्तु ऋषय इमं धर्मं कृतवन्तः ।
यः साङ्गवेदाध्येता सोऽस्माकं महान् सम्मतः ॥ १५४ ॥

न बहुत वर्षोंसे बड़ा होने के कारण, न सफेद बालोंसे, न धनसे, न भाई-बन्धुओं-
से ही कोई बड़ा होता है । ऋषियों ने धर्म का यही निर्णय किया है कि जो अंगोंसहित वेद
पढ़नेवाला हो, वही हमलोगोंमें बड़ा है ॥ १५४ ॥

विप्राणां ज्ञानतो ज्यैष्ठ्यं क्षत्रियाणां तु वीर्यतः ।

वैश्यानां धान्यधनतः शूद्राणामेव जन्मतः ॥ १५५ ॥

ब्राह्मणानां विद्यया, क्षत्रियाणां पुनर्वीर्येण, वैश्यानां धान्यवस्त्रादिधनेन,
शूद्राणामेव पुनर्जन्मना श्रेष्ठत्वम् । सर्वत्र तृतीयाऽर्थं तसिः ॥ १५५ ॥

ब्राह्मणोंका ज्ञानसे, क्षत्रिकोंका वीर्यसे, वैश्योंका धनधान्यसे और शूद्रोंका आयुसे
बढ़प्पन माना जाता है ॥ १५५ ॥

न तेन वृद्धो भवति येनास्य पलितं शिरः ।

यो वै युवाऽप्यधीयानस्तं देवाः स्थविरं विदुः ॥ १५६ ॥

न तेन वृद्धो भवति येनास्य शुक्लकेशं शिरः किन्तु युवाऽपि सन्निवृह्वास्तं दे-
वाः स्थविरं जानन्ति ॥ १५६ ॥

यथा काष्ठमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृगः ।

यश्च विप्रोऽनधीयानस्त्रयस्ते नाम बिभ्रति ॥ १५७ ॥

यथा काष्ठवधितो हस्ती, यथा चर्मनिर्मितो मृगः, यश्च विप्रो नाधीते, त्रय
एते नाममात्रं धधति न तु हस्त्यादिकार्यं शत्रुवधादिकं कर्तुं क्षमन्ते ॥ १५७ ॥

कोई मनुष्य सिरके बाल सफेद होनेसे बड़ा नहीं होता, बल्कि तरुण भी पढ़ा-लि-
खा हो तो देवता उसे वृद्ध कहते हैं । काठका हाथी, चमड़ेका हरिण और बिना पढ़ा ब्राह्मण ये
तीनों केवल नाम से हाथी, हरिण तथा ब्राह्मण कलहाते हैं ॥ १५७ ॥

यथा षण्ढोऽफलः स्त्रीषु यथा गौर्गवि चाफला ।

यथा चाज्ञेऽफलं दानं तथा विप्रोऽनुचोऽफलः ॥ १५८ ॥

यथा नपुंसकः स्त्रीषु निष्फलः, यथा च स्त्रीगवी । गव्यामेव निष्फला, यथा चाज्ञे दानमफलं, यथा ब्राह्मणोऽप्यनधीयानो निष्फलः श्रौतस्मार्तकमानहृतया तत्फलरहितः ॥ १५८ ॥

जैसे नपुंसक स्त्रियोंमें निष्फल होता है, जैसे गौ गौओंमें निष्फल होती है, जैसे अपात्र में दान निष्फल है, ठीक उसीतरह वेद न पढ़ा हुआ ब्राह्मण भी निष्फल होता है ॥ १५८ ॥

अहिंसयैव भूतानां कार्यं श्रेयोऽनुशासनम् ।

वाक्चैव मधुरा श्लक्षणा प्रयोज्या धर्ममिच्छता ॥ १५९ ॥

भूतानां शिष्याणां प्रकरणाच्छ्रेयोऽर्थमनुशासनमनतिर्हिंसया कर्तव्यम्, “रज्ज्वा वेणुदलेन वा” (अ० ८. श्लो० १९.) इत्यल्पहिंसाया अभ्यनुष्ठानात् । वाणी मधुरा प्रीतिजननी श्लक्षणा या नोच्चैरुच्यते सा शिष्यशिक्षायै धर्मबुद्धिमिच्छता प्रयोक्तव्या ॥ १५९ ॥

धर्मकी इच्छा करनेवालों को चाहिये कि प्राणियोंको अहिंसासे ही उनके कल्याणके लिये शिक्षा दे और मीठी तथा कोमल वाणी बोलें ॥ १५९ ॥

इदानीं पुरुषमात्रस्य फलं धर्मवाङ्मनःसंयममाह—

यस्य वाङ्मनसी शुद्धे सम्यग्गुप्ते च सर्वदा ।

स वै सर्वमवाप्नोति वेदान्तोपगतं फलम् ॥ १६० ॥

अध्यापयितुरेव यस्य वाङ्मनश्चोभयं शुद्धं भवति । वागनृतादिभिरदुष्टा मनश्च रागद्वेषादिभिरदुषितं भवति । एते वाङ्मनसी निर्षुद्धविषयप्रकरणे सर्वदा यस्य पुंसः सुरक्षिते भवतः स वेदान्तेऽवगतं सर्वं फलं सर्वज्ञत्वं सर्वशानादिरूपं मोक्षलाभादवाप्नोति ॥ १६० ॥

जिस मनुष्य की वाणी और मन सदा शुद्ध और अच्छे प्रकार से रक्षित हैं वही सब वेदान्तके फल को पाता है ॥ १६० ॥

नारुन्तुदः स्यादार्तोऽपि न परद्रोहकर्मधीः ।

ययाऽस्याद्विजते वाचा नालोक्यां तामुदीरयेत् ॥ १६१ ॥

अयमपि पुरुषमात्रस्यैव धर्मो नाध्यापकस्य । आर्तः पीडितोऽपि नारुन्तुदः स्यान्न मर्मपीडाकरं तत्त्वदूषणमुदाहरेत् । तथा परस्य द्रोहोऽपकारस्तदर्थं कर्म बुद्धिश्च न कर्तव्या । तथा यया वाचाऽस्य परो व्ययते तां मर्मस्मृशमथालोक्यां स्वगादि-

प्राप्तिविरोधिनीं न वदेत् ॥ १६१ ॥

किसी कारण दुःखी होनेपर भी न तो दूसरे का मन दुखावे और न दूसरे से द्रोह ही करे । जिससे किसीको दुःख हो ऐसी बुरी बाणी न बोले ॥ १६१ ॥

सम्मानाद्ब्राह्मणो नित्यमुद्विजेत विषादिव ।

अमृतस्येव चाकाङ्क्षेदवमानस्य सर्वदा ॥ १६२ ॥

ब्राह्मणः सम्मानाद्ब्राह्मणस्य सर्वदोद्विजेत सम्माने प्रीतिं न कुर्यात् । अमृत-
स्येव सर्वस्माद्धोकादवमानमाकाङ्क्षेत, अवमाने परेण कृतेऽपि क्षमावांस्तत्र खेदं न
कुर्यात् । मानावमानद्वन्द्वसहिष्णुत्वमनेन विधीयते ॥ १६२ ॥

ब्राह्मणको चाहिये कि सम्मानको विषके समान समझकर नित्य उससे डरता रहे,
नयोंकि गर्व हो जाता है और अमृतके समान सदा अपमानको इच्छा करता रहे अर्थात् तिरस्कार
होनेपर भी खिन्न न हो ॥ १६२ ॥

अवमानसहिष्णुत्वे हेतुमाह—

सुखं ह्यवमतः शेते सुखं च प्रतिबुध्यते ।

सुखं चरति लोकेऽस्मिन्नवमन्ता विनश्यति ॥ १६३ ॥

यस्मादवमाने परेण कृते तत्र खेदमकुर्वाणः सुखं निद्राति । अन्यथाऽवमानदुः-
खेन दह्यमानः कथं निद्रां लभते । कथं च सुखं प्रतिबुध्यते । प्रतिबुद्धश्च कथं सुखं कार्येषु
चरति । अवमानकर्ता तेन पापेन विनश्यति ॥ १६३ ॥

अपमान सह लेनेवाला मनुष्य आनन्द से सोता है, सुखसे जागता है और इस संसार
में सुख से विचरता है और इसके विपरीत अपमान करनेवालेका नाश हो जाता है ॥ १६३ ॥

अनेन क्रमयोगेन संस्कृतात्मा द्विजः शनैः ।

गुरौ वसन्सञ्चिनुयाद् ब्रह्माधिगमिकं तपः ॥ १६४ ॥

अनेन क्रमकथितोपायेन जातकर्मादिनोपनयनपर्यन्तेन संस्कृतो द्विजो गुरु-
कुले वसन् शनैरत्वरया वेदग्रहणार्थं तपोऽभिहिताभिधास्यमाननियमकलापरूपमनु-
तिष्ठेते । सिद्धयन्तरसिद्धस्याप्ययमर्थवादोऽध्ययनाङ्गत्वबोधनाय ॥ १६४ ॥

शुद्ध बुद्धिवाला द्विज गुरुके पास रहता हुआ इस प्रकारके अभ्यास से धीरे धीरे
वेदके ज्ञानके लिये तपका संचय करे ॥ १६४ ॥

अध्ययनाङ्गत्वमेव स्पष्टयति—

तपोविशेषैर्विविधैर्व्रतैश्च विधिचोदितैः ।

वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मना ॥ १६५ ॥

तपोविशेषैर्नियमकलापैर्विविधैर्बहुप्रकारैश्च “अध्येष्यमाणस्त्वाचान्तः” (अ० २ श्लो० ७०) इत्यादिनोक्तः, “सेवेतेमांस्तु नियमान्” (अ० २ श्लो० १७५) इत्यादिभिर्वक्ष्यमाणैरपि, व्रतेश्चोपनिषन्महानाम्निकादिभिर्विधिदेशितैः स्वगृह्यविहितैः समग्रवेदो मन्त्रब्राह्मणात्मकः सोपनिषत्कोऽप्यध्येतव्यः । रहस्यमुपनिषदः । प्राधान्यरूपापनाय पृथङ्निर्देशः ॥ १६५ ॥

विधिपूर्वक वतलाप हुए तपविशेषोंसे और अनेक प्रकारके व्रतोंसे ब्राह्मणको उपनिषद्सहित वेद अवश्य पढ़ना चाहिये ॥ १६५ ॥

वेदमेव सदाऽभ्यस्येत्तपस्तप्स्यन्द्विजोत्तमः ।

वेदाभ्यासो हि विप्रस्य तपः परमिहोच्यते ॥ १६६ ॥

यत्र नियमानामङ्गत्वमुक्तं तत्कृत्स्नस्वाध्यायाध्ययनमनेन विधत्ते । तपस्तप्स्यश्चरिष्यन्द्विजो वेदमेव ग्रहणार्थमावर्तयेत् । तस्माद्देदाभ्यास एव विप्रादेरिह लोके प्रकृष्टं तपो मुनिभिरभिधीयते ॥ १६६ ॥

ब्राह्मण तप करता हुआ सदा वेद का ही अभ्यास करता रहे, क्योंकि इसलोक में वेदका अभ्यास ही ब्राह्मणका बड़ा भारी तप कहा गया है ॥ १६६ ॥

आ ह्येव स नखाग्रेभ्यः परमं तप्यते तपः ।

यः स्रग्व्यपि द्विजोऽधीते स्वाध्यायः शक्तितोऽन्वहम् ॥ १६७ ॥

स्वाध्यायाध्ययनस्तुतिरियम् । ह्यशब्दः परमशब्दविहितस्यापि सूचकः । स द्विज आ नखाग्रेभ्य एव चरणनखपर्यन्तं सर्वदेहव्यापकमेव प्रकृष्टतमं तपस्तप्यते । यः स्रग्व्यपि कुसुममालाधार्यपि प्रत्यहं यथाशक्ति स्वाध्यायमधीते । स्रग्व्यपीत्यनेन वेदाध्ययनाय ब्रह्मचारिनियमत्यागमपि स्तुत्यर्थं दर्शयति—तप्यत इति । “तपस्तपः कर्मकस्यैव” (पा० सू० ३।१।८८) इति यगात्मनेपदे भवतः ॥ १६७ ॥

जो ब्राह्मण माला धारण करके भी नित्यप्रति शक्ति के अनुसार वेद पढ़ता है वह चरण के नखोंतक अर्थात् सर्व देहव्यापी बड़ा भारी तप करता है ॥ १६७ ॥

योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमम् ।

स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः ॥ १६८ ॥

यो द्विजो वेदमनधीत्यान्यत्रार्थशास्त्रादौ श्रमं यत्नातिशयं करोति, स जीवन्नेव पुत्रपौत्रादिसहितः शीघ्रं शूद्रत्वं गच्छति । वेदमनधीत्यापि स्मृतिवेदाङ्गाध्ययने

विरोधाभावः । अत एव शङ्कल्लिखितौ—“न वेदमनधीत्यान्यां विद्यामधीयीतान्यत्र वेदाङ्गस्मृतिभ्यः” ॥ १६८ ॥

जो ब्राह्मण होता हुआ भी वेदको न पढ़कर दूसरे विषयमें परिश्रम करता है, वह नीति जी कुटुम्बतहित शीघ्र ही शूद्रत्वपदको प्राप्त हो जाता है ॥ १६८ ॥

द्विजानां तत्र तत्राधिकारश्रुतेर्द्विजत्वनिरूपणार्थमाह—

मातुरग्रेऽधिजननं द्वितीयं मौञ्जिवन्धने ।

तृतीयं यज्ञदीक्षायां द्विजस्य श्रुतिचोदनात् ॥ १६९ ॥

मातुः सकाशादादौ पुरुषस्य जन्म । द्वितीयं मौञ्जिवन्धने उपनयने । “ह्यापोः संज्ञाच्छन्दसोर्बहुलम्” (पा० सू० ६।३।६३) इति ह्रस्वः । तृतीयं ज्योतिष्टोमादियज्ञदीक्षायां वेदश्रवणात् । तथा च श्रुतिः—“पुनर्वा यद्वत्विजो यज्ञियं कुर्वन्ति यद्दीक्षयन्ति” इति । प्रथमद्वितीयतृतीयजन्मकथनं चेदं द्वितीयजन्मस्तुत्यर्थं, द्विजस्यैव यज्ञदीक्षायामप्यधिकारात् ॥ १६९ ॥

वेदकी आशानुसार ब्राह्मणका जन्म पहले मातासे, दूसरे यशोपवीत से और तीसरा यज्ञकी दीक्षासे होता है ॥ १६९ ॥

तत्र यद्ब्रह्मजन्मास्य मौञ्जीवन्धनचिह्नितम् ।

तत्रास्य माता सावित्री पिता त्वाचार्य उच्यते ॥ १७० ॥

तेषु त्रिषु जन्मसु मध्ये यदेतद्ब्रह्मग्रहणार्थं जन्मोपनयनसंस्काररूपं मेखलावन्धनोपलक्षितं तत्रास्य माणवकस्य सावित्री माता, आचार्यश्च पिता, मातृपितृसम्पाद्यत्वाज्जन्मनः ॥ १७० ॥

इन तीनों जन्मोंमें यशोपवीत के चिह्नवाला जो ब्रह्मजन्म है, उसमें इस (ब्राह्मण) की गायत्री माता और आचार्य पिता कहलाता है ॥ १७० ॥

वेदप्रदानादाचार्यं पितरं परिचक्षते ।

न ह्यस्मिन्युज्यते कर्म किञ्चिदामौञ्जिवन्धनात् ॥ १७१ ॥

वेदाध्यापनादाचार्यं पितरं मन्वादयो वदन्ति । पितृवन्महोपकारफलाद्गौर्णपितृत्वम् । महोपकारमेव दर्शयति—न ह्यस्मिन्निति । यस्मादस्मिन्माणवके प्रागुपनयनात्किञ्चित्कर्म श्रौतं स्मार्तं च न सम्बध्यते । न तत्राधिक्रियत इत्यर्थः ॥ १७१ ॥

वेदका दान करनेसे आचार्यको पिता कहा है, क्योंकि यशोपवीत होने से पहिले ब्राह्मणको कोई कर्म करनेका अधिकार ही नहीं है ॥ १७१ ॥

नाभिन्व्याहारयेद् ब्रह्म स्वधानिनयनादृते ।

शूद्रेण हि समस्तावद्यावद्वेदे न जायते ॥ १७२ ॥

आमौलिबन्धनादित्यनुवर्तते प्रागुपनयनाद्वेदं नोच्चारयेत् । स्वधाशब्देन श्राद्धमुच्यते । निनीयते निष्पाद्यते येन मन्त्रजातेन तद्वर्जयित्वा मृतपितृको नवश्राद्धादौ मन्त्रं नोच्चारयेत् । तद्वयतिरिक्तं वेदं नोदाहरेत् । यस्माद्यावद्वेदे न जायते तावदसौ शूद्रेण तुल्यः ॥ १७२ ॥

जब तक यज्ञोपवीत न हो जाय तब तक स्वधा नियमके अतिरिक्त अर्थात् श्राद्धमन्त्रोंके सिवाय वेदमन्त्रका नहीं उच्चारण करे, क्योंकि जब तक वह वेदमें अधिकारी नहीं होता तबतक शूद्रके समान माना जाता है ॥ १७२ ॥

कृतोपनयनस्यास्य व्रतादेशनमिष्यते ।

ब्रह्मणो ग्रहणं चैव क्रमेण विधिपूर्वकम् ॥ १७३ ॥

यस्मादस्य माणवकस्य "समिधमाधेहि" (गृ० सू० १।२।१६) "दिवा मा स्वाप्सीः" (गृ० सू० १।२।१२) इत्यादिव्रतादेशनं वेदस्याध्ययनं मन्त्रब्राह्मणक्रमेण "अध्येष्यमाणस्तवाचान्तः" (अ० २ इलो० ७०) इत्यादिविधिपूर्वकमुपनीतस्योपदिश्यते, तस्मादुपनयनात्पूर्वं न वेदमुदाहरेत् ॥ १७३ ॥

व्रतों का उपदेश और वेद-पाठ, यज्ञोपवीतके अनन्तर क्रमसे विधिपूर्वक कहे गये हैं ॥ १७३ ॥

यद्यस्य विहितं चर्म यत्सूत्रं या च मेखला ।

यो दण्डो यच्च वसनं तत्तदस्य व्रतेष्वपि ॥ १७४ ॥

यस्य ब्रह्मचारिणो यानि चर्मसूत्रमेखलादण्डवस्त्राण्युपनयनकाले गृह्येण विहितानि, गोदानादिव्रतेष्वपि तान्येव नवानि कर्तव्यानि ॥ १७४ ॥

सेवेतेमांस्तु नियमान् ब्रह्मचारी गुरौ वसन् ।

सन्नियम्येन्द्रियग्रामं तपोवृद्धयर्थमात्मनः ॥ १७५ ॥

ब्रह्मचारी गुरुसमीपे वसन्नियम्यसंयमं कृत्वाऽनुगतादृष्टवृद्धयर्थमिमांस्त्रियमाननुतिष्ठेत् ॥ १७५ ॥

ब्रह्मचारी के लिये चर्म, सूत्र, मेखला, दण्ड और वस्त्र यज्ञोपवीत में कहा है, वही उसके व्रतोंमें होना चाहिये । ब्रह्मचारी गुरुके यहाँ रहता हुआ अपना तप बढ़ाने के लिये इन्द्रियोंके समूहको अच्छी भाँति रोककर इन नियमोंका पालन करे ॥ १७४-१७५ ॥

नित्यं स्नात्वा शुचिः कुर्याद्देवर्षिपितृतर्पणम् ।

देवताऽभ्यर्चनं चैव समिदाधानमेव च ॥ १७६ ॥

प्रत्यहं स्नात्वा देवर्षिपितृभ्य उदकदानं, प्रतिमाऽऽदिषु हरिहरादिवैवपूजनं, साथं प्रातश्च समिद्धोर्मं कुर्यात् । यस्तु गौतमीये स्नाननिषेधो ब्रह्मचारिणः, स सुख-स्नानविषयः । अत एव बौधायनः—“नाप्सु इलाघमानः स्नायात्” । त्रिष्णुनाऽत्र “कालद्वयमभिषेकार्गिकार्यकरणमप्सु दण्डवन्मज्जनम्” इति श्रुवाणेन वारद्वयं स्ना-नमुपदिष्टम् ॥ १७६ ॥

ब्रह्मचारी को चाहिए नित्य स्नानसे शुद्ध होकर देव, ऋषि, पितृतर्पण और देवताओंका पूजन तथा अग्निहोत्र करे ॥ १७६ ॥

वर्जयेन्मधु मांसं च गन्धं माल्यं रसान्स्त्रियः ।

शुक्तानि यानि सर्वाणि प्राणिनां चैव हिंसनम् ॥ १७७ ॥

क्षौद्रं मांसं च न खादेत् । गन्धं च कर्पूरचन्दनकस्तुरिकादि वर्जयेत् । एषां च गन्धानां यथासम्भवं भक्षणमनुलेपनं च निषिद्धम् । माल्यं च न धारयेत् । उद्विक्तरसांश्च गुडादीन् खादेत् । स्त्रियश्च नोपेयात् । यानि स्वभावतो मधुरादिरसा-नि कालवशेनोदकवासादिना चाम्लयन्ति तानि शुक्तानि न खादेत् । प्राणिनां हिंसां न कुर्यात् ॥ १७७ ॥

शहद, मांस, सुगन्धित वस्तु, फूलों के हार, स्त्री, सिरके की भांति बनी हुई कोई वस्तु और प्राणियों की हिंसा, इन कर्मों को त्याग दे ॥ १७७ ॥

अभ्यङ्गमञ्जनं चाक्ष्णोरुपानच्छत्रधारणम् ।

कामं क्रोधं च लोभं च नर्तनं गीतवादनम् ॥ १७८ ॥

तैलादिना शिरःसहितदेहमर्दनलक्षणं, कज्जलादिभिश्च चक्षुषोरञ्जनं, पादु-कायाश्छत्रस्य च धारणं, कामं मैथुनातिरिक्तविषयाभिलाषातिशयं, मैथुनस्य स्त्रिय इत्यनेनैव निषिद्धत्वात् । क्रोधलोभनृत्यगीतवीणापणवादि वर्जयेत् ॥ १७८ ॥

उबटन लगाना, आँखोंका अञ्जन, जूते तथा छत्ररी धारण करना, काम, क्रोध, लोभ नाचना, गाना बजाना, इनको भी त्याग दे ॥ १७८ ॥

द्यूतं च जनवादं च परिवादं तथाऽनृतम् ।

स्त्रीणां च प्रेक्षणात्ममुपघातं परस्य च ॥ १७९ ॥

अक्षक्रीडां, जनैः सह निरर्थकवाक्कलहं, परस्य दोषवादं, मृषाऽभिधानं, स्त्रीणां च मैथुनेच्छया सानुरागेण प्रेक्षणादिङ्गनं, परस्य चापकारं वर्जयेत् ॥ १७९ ॥

जुआ, झगड़ा, निन्दा तथा झूठ, खियोंको देखना, आलिङ्गन करना और पराया तिरस्कार करना, इन कामों को ब्रह्मचारी नहीं करे ॥ १७९ ॥

एकः शयीत सर्वत्र न रेतः स्कन्दयेत्कचित् ।

कामाद्धि स्कन्दयन् रेतो हिनस्ति व्रतमात्मनः ॥ १८० ॥

सर्वत्र नीचशय्यादावेकाकी शयनं कुर्यात् । इच्छया न स्वशुक्रं पातयेत् । यस्मादिच्छया स्वमेहनाच्छुक्रं पातयन्स्वकीयव्रतं नाशयति । व्रतलोपे चावकीर्णप्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥ १८० ॥

सब जगह अकेला सोवे, वीर्यको कभी कहीं भी नहीं गिरावे, कामसे वीर्यको गिराता हुआ ब्रह्मचारी अपने व्रत का नाश करता है ॥ १८० ॥

स्वप्ने सिक्त्वा ब्रह्मचारी द्विजः शुक्रमकामतः ।

स्नात्वाऽर्कमर्चयित्वा त्रिः पुनर्मामित्यृचं जपेत् ॥ १८१ ॥

ब्रह्मचारी स्वप्नादावनिच्छया रेतः सिक्त्वा कृतस्नानश्चन्दनाद्यनुलेषणपुष्पधूपादिभिः सूर्यमभ्यर्च्य “पुनर्मामित्विन्द्रियम्” इत्येतामृचं वारत्रयं पठेत् । इदमत्र प्रायश्चित्तम् ॥ १८१ ॥

ब्रह्मचारी ब्राह्मण स्वप्नमें अनजाने वीर्यको गिराकर स्नान करे और सूर्यकी पूजा कर ‘पुनर्मामित्विन्द्रियं’ इस ऋचाका तीन बार पाठ करे ॥ १८१ ॥

उदकुम्भं सुमनसो गोशकुन्मृत्तिकाकुशान् ।

आहरेद्यावदर्थानि भैक्षं चाहरहश्चरेत् ॥ १८२ ॥

जलकलशपुष्पगोमयमृत्तिकाकुशान्यावदर्थानि यावद्भिः प्रयोजनानि आचार्यस्य तावन्त्याचार्यार्थमाहरेत् । अत एवोदकुम्भमित्यत्रैकत्वमप्यविवक्षितम् । प्रदर्शनं चैतत् । अन्यदप्याचार्योपयुक्तमुपाहरेद् भैक्षं च प्रत्यहमर्जयेत् ॥ १८२ ॥

पानीका घड़ा, फूल, गोबर, मिट्टी और कुशा, इनको जितना कामके लिये चाहिये, उतना ही लावे और नित्य भिक्षा मांगे ॥ १८२ ॥

वेदयज्ञैरहीनानां प्रशस्तानां स्वकर्मसु ।

ब्रह्मचार्याहरेद्भैक्षं गृहेभ्यः प्रयतोऽन्वहम् ॥ १८३ ॥

वेदयज्ञैश्चात्यक्तानां स्वकर्मसु दक्षाणां गृहेभ्यः प्रत्यहं ब्रह्मचारी सिद्धान्नभिक्षासमूहमाहरेत् ॥ १८३ ॥

ब्रह्मचारी को चाहिये कि जो वेद और यज्ञोंसे रहित नहीं और अपने कर्मोंमें सावधान हैं, उनके घरोंसे पवित्र होकर नित्य भिक्षा माँग लावे ॥ १८३ ॥

गुरोः कुले न भिक्षेत न ज्ञातिकुलबन्धुषु ।

अलाभे त्वन्यगेहानां पूर्वं पूर्वं विवर्जयेत् ॥ १८४ ॥

आचार्यस्य सपिण्डेषु, बन्धुषु, मातुलादिषु च न भिक्षेत । तद्गृहव्यतिरिक्त-
भिक्षायोग्यगृहाभावे चोक्तंभ्यः पूर्वं पूर्वं वर्जयेत् । ततश्च प्रथमं बन्धून्भिक्षेत । तत्रालाभे
ज्ञातीन् । तत्रालाभे गुरोरपि ज्ञातीन् भिक्षेत ॥ १८४ ॥

गुरुके कुलमें और ज्ञाति, कुल तथा बन्धुओंमें भी भिक्षा न मांगे । दूसरे के घर न
मिलनेपर पहिला पहिला त्याग दे, अर्थात् प्रथम कुल बन्धुओंमें भिक्षा मांगे, वहां न मिले तो
ज्ञातिमें और जो ज्ञातिमें भी न मिलसके तो गुरुके कुलमें भी मांग सकता है ॥ १८४ ॥

सर्वं वाऽपि चरेद् ग्रामं पूर्वोक्तानामसम्भवे ।

नियम्य प्रयतो वाचमभिशस्तांस्तु वर्जयेत् ॥ १८५ ॥

पूर्वं “वेद्यज्ञैरहीनानाम्” (अ० २ श्लो० १८३) इत्यनेनोक्ताना-
मसम्भवे सर्वं वा ग्राममुक्तगुणरहितमपि शुचिर्मौनी भिक्षेत । महापातकाद्यभिशस्तां-
स्त्यजेत् ॥ १८५ ॥

पहिले गिनाये हुए लोगों का अभाव हो तो वाणी को कानू में करके और पवित्र हो
कर सब गांवमें भिक्षाके लिये फिरे, परन्तु वहां भी पातकियोंको छोड़ दे ॥ १८५ ॥

दूरादाहृत्य समिधः सन्निदध्याद्विहायसि ।

सायम्प्रातश्च जुहुयात्ताभिरग्निमतन्द्रितः ॥ १८६ ॥

दूराद्दिग्भ्यः परिगृहीतवृक्षेभ्यः समिध आनीय आकाशे धारणाशक्तः पट-
लादौ स्थापयेत् । तामिश्र समिद्धिः सायम्प्रातरनले होमं कुर्यात् ॥ १८६ ॥

दूरसे समिधा लाकर किसी खुले स्थान में रक्खे और आलस्यरहित होकर उनसे सांझ
सवेरे अग्निमें हवन करे ॥ १८६ ॥

अकृत्वा भैक्षचरणमसमिध्य च पावकम् ।

अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्णिव्रतं चरेत् ॥ १८७ ॥

भिक्षाहारं, सायम्प्रातः समिद्धोमम्, अरोगो नैरन्तर्येण सप्तरात्रमकृत्वा
लुप्तव्रतो भवति । ततश्चावकीर्णिप्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥ १८७ ॥

भैक्षेण वर्तयेन्नित्यं नैकान्नादी भवेद् व्रती ।

भैक्षेण व्रतिनो वृत्तिरुपवाससमा स्मृता ॥ १८८ ॥

[न भैक्ष्यं परपाकः स्यान्न च भैक्ष्यं प्रतिग्रहः ।

सोमपानसमं भैक्ष्यं तस्माद् भैक्षेण वर्तयेत् ॥ ६ ॥

भैक्षस्यागमशुद्धस्य प्रोक्षितस्य हुतस्य च ।

यांस्तस्य ग्रसते ग्रासांस्ते तस्य क्रतुभिः समाः ॥१०॥]

ब्रह्मचारी न एकाग्रमद्यात्, किन्तु बहुगृहाढ्यतमिक्षासमूहेन प्रत्यहं जीवेत् ।
यस्मान्निक्षासमूहेन ब्रह्मचारिणो वृत्तिरुपवासतुल्या मुनिभिः स्मृता ॥ १८८ ॥

व्रतवदेवदैवत्ये पित्र्ये कर्मण्यथर्षिवत् ।

काममभ्यर्थितोऽश्नीयाद् व्रतमस्य न लुप्यते ॥ १८९ ॥

पूर्वनिषिद्धस्यैकान्नभोजनस्यायं प्रतिप्रसवः । देवदैवत्ये कर्मणि देवतोद्देशेनाभ्यर्थितो ब्रह्मचारी व्रतवदिति व्रतविरुद्धमधुमांसादिवर्जितमेकस्याप्यन्नं यथेप्सितं भुङ्गीत । अथ पित्रुद्देशेनाभ्यर्थितो भवति तदा ऋषिर्यतिः सम्यग्दर्शनसम्पन्नत्वात्स इव मधुमांसवर्जितमेकस्याप्यन्नं यथेप्सितं भुङ्गीत इति स एवार्थो वैदग्ध्येनोक्तः, तथाऽपि भैक्षवृत्तिनियमरूपं व्रतमस्य लुप्तं न भवति । याज्ञवल्क्योऽपि आख्येऽभ्यर्थितस्यैकान्नभोजनमाह—

ब्रह्मचर्ये स्थितो नैकमन्नमद्यादनापदि ।

ब्राह्मणः काममश्नीयाच्छ्राद्धे व्रतमपीडयन् ॥ (या० स्मृ० १-३२) इति ।

विश्वरूपेण तु “व्रतमस्य न लुप्यते” इति पश्यता ब्रह्मचारिणो मांसभक्षणमनेन मनुवचनेन विधीयत इति व्याख्यातम् ॥ १८९ ॥

नीरोग ब्रह्मचारी विना भिक्षा मांगे और अग्निमें विना समिधा का होम किये यदि सात रात्रितक रहे तो ‘अवकीर्णि’ नाम व्रत करे । ब्रह्मचारी नित्य भिक्षा मांगे, किसी एक मनुष्यका अन्न खानेवाला न बने । ब्रह्मचारीको भिक्षासे आजीविका करना उपवासके समान कहा है । ब्रह्मचारी देवताओंके कर्ममें व्रतके समान और पितरों के कर्ममें ऋषिके समान, न्यूता हुआ इच्छापूर्वक भोजन करे, इससे व्रतका लोप नहीं होता ॥ १८७-१८८-१८९ ॥

ब्राह्मणस्यैव कर्मैतदुपदिष्टं मनीषिभिः ।

राजन्यवैश्ययोस्त्वेवं नैतत्कर्म विधीयते ॥ १९० ॥

ब्राह्मणक्षत्रियविशां त्रयाणामेव ब्रह्मचारिणां भैक्षाचरणविधानात् “व्रतवत्” (मं० स्मृ० २-१८९) इत्यनेन तदुपवादरूपमेकान्नभोजनमुपदिष्टं क्षत्रियवैश्ययोरपि पुनरुक्तेन पर्युदस्यते । एतदैकान्नभोजनरूपं कर्म तद् ब्राह्मणस्यैव वेदार्थविद्विबिहितं, क्षत्रियवैश्ययोः पुनर्न चैतत्कर्मैतं ब्रूते ॥ १९० ॥

पण्डितोंने यह कर्म (यानी श्राद्ध-भोजन कर्म) ब्राह्मण के लिए ही कहा है, क्षत्रिय-वैश्योंके लिये इसप्रकारके कर्मका विधान नहीं है ॥ १९० ॥

चोदितो गुरुणा नित्यमप्रचोदित एव वा ।

कुर्यादध्ययने यत्नमाचार्यस्य हितेषु च ॥ १९१ ॥

आचार्येण प्रेरितो न प्रेरितो वा स्वयमेव प्रत्यहमध्ययने गुरुहितेषु चोद्योगं कुर्यात् ॥ १९१ ॥

गुरु प्रेरणा करे या न करे, ब्रह्मचारी पढ़नेमें और गुरुके हितमें नित्य यत्न करो ॥ १९१ ॥

शरीरं चैव वाचं च बुद्धीन्द्रियमनांसि च ।

नियम्य प्राञ्जलिस्तिष्ठेद्दीक्षमाणो गुरोर्मुखम् ॥ १९२ ॥

देहवाग्बुद्धीन्द्रियमनांसि नियम्य कृताञ्जलिर्गुरुमुखं पश्यंस्तिष्ठेन्नोपविशेत् ॥ १९२ ॥

नित्यमुद्धृतपाणिः स्यात्साध्वाचारः सुमंयतः ।

आस्यतामिति चोक्तः सन्नासीताभिमुखं गुरोः ॥ १९३ ॥

सततमुत्तरीयाद्वहिष्कृतदक्षिणबाहुः, शोभनाचारः वस्त्रावृतदेहः, आस्यतामिति गुरुणोक्तः सन् गुरोरभिमुखं यथा भवति तथा आसीत् ॥ १९३ ॥

शरीर, वाणी, ज्ञानेन्द्रिय और मन, इनको अपने वशमें करके हाथ जोड़े, गुरुके मुखको देखता हुआ खड़ा रहे । नित्य ओढ़नेको वस्त्रसे हाथको बाहर निकाले रहे, सुन्दर आचरण रखे, वस्त्रसे देहको ढके रहे और जब गुरु कहें कि 'बैठ जाओ' तब उनके सामने बैठे ॥ १९२-१९३ ॥

हीनान्नवस्त्रवेषः स्यात्सर्वदा गुरुसन्निधौ ।

उत्तिष्ठेत्प्रथमं चास्य चरमं चैव संविशेत् ॥ १९४ ॥

सर्वदा गुरुसमीपे गुर्वपेक्षया त्वपकृष्टान्नवस्त्रप्रसाधनो भवेत् । गुरोश्च प्रथमं रात्रिशेषे शयनादुत्तिष्ठेत्, प्रदोषे च गुरौ सुप्ते पश्चाच्छयीत् ॥ १९४ ॥

गुरुके सामने सदा सामान्य अन्न, वस्त्र और वेशसे रहे । गुरुके पहिले उठे और पीछे सोने ॥ १९४ ॥

प्रतिश्रवणसम्भाषे शयानो न समाचरेत् ।

नासीनो न च भुञ्जानो न तिष्ठन्न पराङ्मुखः ॥ १९५ ॥

(म०) प्रतिश्रवणमाज्ञाऽङ्गीकरणं, सम्भाषणं च गुरोः शय्यायां सुप्तः, आसनोपविष्टो, भुञ्जानः, तिष्ठन्, विमुखश्च न कुर्यात् ॥ १९५ ॥

(सु०) सोता, बैठा, भोजन करता, खड़ा और मुंह फेरे हुए गुरुकी किसी आज्ञाका स्वीकार और उनसे वार्तालाप नहीं करे ॥ १९५ ॥

कथं तर्हि कुर्यात् ? तदाह—

आसीनस्य स्थितः कुर्यादभिगच्छंस्तु तिष्ठतः ।

प्रत्युद्गम्य त्वाव्रजतः पश्चाद्धावंस्तु धावतः ॥ १९६ ॥

आसनोपविष्टस्य गुरोराज्ञां ददतः स्वयमासनादुत्थितः, तिष्ठतो गुरोरादिशतस्तदभिमुखं कतिचित्पदानि गत्वा यथा गुरुरागच्छति तथाऽप्यभिमुखं गत्वा, यदा तु गुरुर्धावन्नादिशति तदा तस्य पश्चाद्धावन्प्रतिश्रवणसम्भाषे कुर्यात् ॥ १९६ ॥

बैठे हुए गुरुको खड़े होकर, खड़े हुए के सामने जाकर, आते हुएके कई पैर आगे बढ़कर और दौड़ते हुएके पीछे दौड़कर उनसे बातचीत करे ॥ १९६ ॥

पराङ्मुखस्याभिमुखो दूरस्थस्यैत्य चान्तिकम् ।

प्रणम्य तु शयानस्य निदेशे चैव तिष्ठतः ॥ १९७ ॥

पराङ्मुखस्य वाऽऽदिशतः सम्मुखस्थो, दूरस्थस्य गुरोः समीपमागत्य, शयानस्य गुरोः प्रणम्य प्रह्वो भूत्वा, निदेशे निकटेऽवतिष्ठतो गुरोरादिशतः प्रह्वी भूयैव प्रतिश्रवणसम्भाषे कुर्यात् ॥ १९७ ॥

यदि गुरु मुंह फेरे हों तो उनके सामने जाकर, दूर हों तो पास जाकर, सोते और बैठे हों तो प्रणाम करने के अनन्तर वार्तालाप करे ॥ १९७ ॥

नीचं शय्यासनं चास्य सर्वदा गुरुसन्निधौ ।

गुरोस्तु चक्षुर्विषये न यथेष्टासनो भवेत् ॥ १९८ ॥

गुरुसमीपे चास्य गुरुशय्यासनापेक्षया नीचे एव शय्यासने नित्यं स्याताम् । यत्र च देशे समासीनं गुरुः पश्यति, न तत्र यथेष्टचेष्टां चरणप्रसारादिकां कुर्यात् ॥ १९८ ॥

गुरुके समीप अपना पलंग और आसन सदा नीचा रखे और गुरुकी आंखों के सामने मनमाने आसनसे न बैठे ॥ १९८ ॥

नोदाहरेदस्य नाम परोक्षमपि केवलम् ।

न चैवास्यानुकुर्वीत गतिभाषितचेष्टितम् ॥ १९९ ॥

[परोक्षं सत्कृपापूर्वं प्रत्यक्षं न कथञ्चन ।

दुष्टानुचारी च गुरोरिह वाऽमुत्र चैत्यधः ॥ ११ ॥]

अस्य गुरोः परोक्षमपि उपाध्यायाचार्यादिपूजावचनोपपदशुन्यं नाम नोच्चारयेत् । न तु गुरोर्गमनभाषितचेष्टितान्यनुकुर्वीत । गुरुगमनादिसदृशान्यात्मनो गमनादीन्युपहासबुद्ध्या न कुर्वीत ॥ १९९ ॥

गुरुको पीठ पीछे भी उनका खाली नाम न ले और उनकी गति, बोलचाल तथा चेष्टाकी नकल न करे ॥ १९९ ॥

गुरोर्यत्र परीवादो निन्दा वाऽपि प्रवर्तते ।

कर्णौ तत्र पिधातव्यौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः ॥ २०० ॥

विद्यमानदोषस्याभिधानं परीवादः, अविद्यमानदोषाभिधानं निन्दा । यत्र देशे गुरोः परीवादो निन्दा च वर्तते, तत्र स्थितेन शिष्येण कर्णौ हस्तादिना तिरोधातव्यौ तस्माद्वा देशाद् देशान्तरं गन्तव्यम् ॥ २०० ॥

जहाँ गुरुकी बुराई या निन्दा हो रही हो, वहाँ कानोंको बन्द कर लेना वा वहाँसे चल देना चाहिये ॥ २०० ॥

इदानीं शिष्यकर्तृकपरीवादकृतफलमाह—

परीवादात्खरो भवति श्वा वै भवति निन्दकः ।

परिभोक्ता कृमिर्भवति कीटो भवति मत्सरी ॥ २०१ ॥

गुरोः परीवादाच्छिष्यो मृतः खरो भवति । गुरोर्निन्दकः कुकुरो भवति । परिभोक्ता अनुचितेन गुरुधनेनोपजीवकः कृमिर्भवति । मत्सरी गुरोरुत्कर्षासहनः कीटो भवति । कीटः कृमिभ्यः किञ्चित् स्थूलो भवति ॥ २०१ ॥

शिष्य गुरुकी बुराईसे गधा, निन्दासे कुत्ता, उनके धन भोगनेसे कृमि और उनके साथ ईर्ष्या करने से कीट योनि को प्राप्त होता है ॥ २०१ ॥

दूरस्थो नार्चयेदेनं न क्रुद्धो नान्तिके स्त्रियाः ।

यानासनस्थश्चैवैनमवरुह्याभिवादयेत् ॥ २०२ ॥

दूरस्थः शिष्योऽन्यं नियुज्य माल्यवस्त्रादिना गुरुं नार्चयेत् । स्वयं गमनाशक्तौ त्वदोषः । क्रुद्धः कामिनीसमीपे च स्थितं स्वयमपि नार्चयेत् । यानासनस्थश्च शिष्यो यानासनादवतीर्य गुरुमभिवादयेत् । यानासनस्थश्चैवैनं प्रत्युत्थायेत्यनेन यानासनादुत्थानं विहितमनेन तु यानासनत्याग इत्युपनसक्तिः ॥ २०२ ॥

शिष्य दूरसे, क्रुद्ध होकर, या स्त्रीके पास बैठा हुआ गुरुका पूजन न करे और यदि सवारीपर बैठा हो तो उतरकर गुरुको प्रणाम करे ॥ २०२ ॥

प्रतिवातेऽनुवाते च नासीत गुरुणा सह ।

असंश्रवे चैव गुरोर्न किञ्चिदपि कीर्तयेत् ॥ २०३ ॥

प्रतिगतोऽभिमुखीभूतः शिष्यस्तदा गुरुदेशाच्छिष्यदेशमागच्छति स प्र-
तिवातः, यः शिष्यदेशाद् गुरुदेशमागच्छति सोऽनुवातः, तत्र गुरुणा समं नासीत ॥
तथाऽविद्यमानः संश्रवो यत्र तस्मिन्नसंश्रवे, गुरुर्यत्र न शृणोतीत्यर्थः । तत्र गुरुगत-
मन्यगतं वा न किञ्चित्कथयेत् ॥ २०३ ॥

जहाँ गुरुके बैठनेके प्रदेशसे शिष्यके बैठनेके प्रदेशको वायु चलती हो और शिष्यके
बैठनेके प्रदेशसे गुरुके बैठनेके प्रदेशको चलती हो, वहाँ गुरुके साथ न बैठे और जहाँ गुरु सुन-
न सके वहाँ कोई बात न कहे ॥ २०३ ॥

गोऽश्वोष्ट्रयानप्रासादस्तरेषु कटेषु च ।

आसीत गुरुणा सार्धं शिलाफलकनौषु च ॥ २०४ ॥

यानशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । बलीवर्दयाने, घोटकप्रयुक्ते याने, उष्ट्रयुक्त-
याने, रथकाष्टादौ, प्रासादोपरि, स्तरे, कटे च तृणाद्विकृते वीरणादिनिमित्ते, शिलायां,
फलके च दारुवदितदीर्घासने, नौकायां च गुरुणा सह आसीत ॥ २०४ ॥

बैल, घोड़ा, ऊंट या अन्य सवारीपर तथा महलमें बिछाई चटाईयोंपर और शिला,
तखत तथा नौकापर गुरुके साथ बैठ जाय तो भी कोई आपत्ति नहीं ॥ २०४ ॥

गुरोर्गुरौ सन्निहिते गुरुवद्वृत्तिमाचरेत् ।

न चानिसृष्टो गुरुणा स्वान् गुरून् भिवादयेत् ॥ २०५ ॥

आचार्यस्याचार्ये सन्निहिते आचार्य इव तस्मिन्नप्यभिवादनानादिकां वृत्तिम्-
नुतिष्ठेत् । तथा गुरुगृहे वसन् शिष्य आचार्येणानियुक्तो न स्वान् गुरून् मातृपितृ-
व्यादीन् भिवादयेत् ॥ २०५ ॥

संयोगवश यदि गुरुके गुरु पास हों तो उनके साथ भी गुरुके समान ही बर्ताव करे
और गुरुसे आज्ञा लिये बिना अपने बड़ों अर्थात् मातापिता आदिको भी प्रणाम न करे ॥ २०५ ॥

विद्यागुरुष्वेतदेव नित्या वृत्तिः स्वयोनिषु ।

प्रतिषेधत्सु चाधर्मान्हितं चोपदिशत्स्वपि ॥ २०६ ॥

आचार्यव्यतिरिक्ता उपाध्यायादयो विद्यागुरवः तेष्वेतदेवेति सामान्योपक्रमः । किं तत् ? आचार्य इव नित्या सार्वकालिकी वृत्तिर्विधेया । तथा स्वयोनिष्वपि पितृ-
व्यादिषु तद्वृत्तिः तथा अधर्मान्निषेधत्सु धर्मतत्त्वं चोपदिशत्सु गुरुवद्वर्तितव्यम् ॥ २०६ ॥

विद्या पढ़ानेवालोंसे सदा यही बर्ताव करना चाहिये और अपने वंशवालोंसे, अथर्मका निषेध करनेवालोंसे और धर्मका उपदेश करनेवालोंसे भी यही बर्ताव करना उचित है ॥ २०६ ॥

श्रेयःसु गुरुवद्वृत्तिं नित्यमेव समाचरेत् ।

गुरुपुत्रेषु चार्येषु गुरोश्चैव स्वबन्धुषु ॥ २०७ ॥

श्रेयःसु विद्यातपःसमुद्देशु, आर्येष्विति गुरुपुत्रविशेषणम् । समानजातिगुरु-
त्रेषु गुरोश्च ज्ञातिष्वपि पितृव्यादिषु सर्वदा गुरुवद् वृत्तिमनुतिष्ठेत् । गुरुपुत्रश्चात्र शिष्या-
धिकवयाश्च बोद्धव्यः । शिष्यबालसमानवयसामनन्तरं शिष्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ २०७ ॥

अपने से बड़े लोगोंमें, श्रेष्ठ गुरुपुत्रोंमें और गुरुके बन्धुबान्धवोंमें नित्य गुरुके समान ही बर्ताव करे ॥ २०७ ॥

बालः समानजन्मा वा शिष्यो वा यज्ञकर्मणि ।

अध्यापयन् गुरुमुतो गुरुवन्मानमर्हति ॥ २०८ ॥

कनिष्ठः सवया वा ज्येष्ठोऽपि वा शिष्योऽध्यापयन्नध्यापनसमर्थः, गृही-
तवेद इत्यर्थः । स यज्ञकर्मणि ऋत्विगवृत्तिगवा यज्ञदर्शनार्थमागतो गुरुवत्पूजाम-
र्हति ॥ २०८ ॥

गुरुका पुत्र छोटा हो या बराबरी की अवस्था का हो अथवा यज्ञविद्यादिमें शिष्य ही ज्यों न हो, यदि वह वेदके पढ़ानेमें समर्थ हो तो उसका सदा गुरुके समान सम्मान करना चाहिये ॥ २०८ ॥

आचार्यवदित्यविशेषेण पूजायां प्राप्तायां विशेषमाह—

उत्सादनं च गात्राणां स्नापनोच्छिष्टभोजने ।

न कुर्याद् गुरुपुत्रस्य पादयोश्चावनेजनम् ॥ २०९ ॥

गात्राणामुत्सादनमुद्धर्तनम्, उच्छिष्टस्य भक्षणं, पादयोश्च प्रक्षालनं गुरु-
त्रस्य न कुर्यात् ॥ २०९ ॥

गुरुपुत्रको श्रृंगोंमें उबटन लगाना, उसे स्नान कराना, उसका जूठा भोजन और उसके चरणोंका धोना, यह सब काम न करे ॥ २०९ ॥

गुरुवत्प्रतिपूज्याः स्युः सवर्णा गुरुर्योषितः ।

असवर्णास्तु सम्पूज्याः प्रत्युत्थानाभिवादनैः ॥ २१० ॥

सवर्णा गुरुप्रतन्यः गुरुवदाज्ञाकरणादिना पूज्या भवेयुः । असवर्णाः पुनः
केवलप्रत्युत्थानाभिवादनैः ॥ २१० ॥

सर्वणं गुरुपत्न्या, गुरुके समान पूज्य है और अन्य जातिकी हो तो अभ्युत्थान और प्रणामसे सत्कारके योग्य होती हैं ॥ २१० ॥

अभ्यञ्जनं स्नापनं च गात्रोत्सादनमेव च ।

गुरुपत्न्या न कार्याणि केशानां च प्रसाधनम् ॥ २११ ॥

तैलादिना देहाभ्यङ्गः, स्नापनं, गात्रागां चोद्वर्तनं, केशानां च मालादिना प्रसाधनमेतानि गुरुपत्न्या न कर्तव्यानि । केशानामिति प्रदर्शनमात्रार्थं देहस्यापि चन्दनादिना प्रसाधनं न कुर्यात् ॥ २११ ॥

गुरुपत्नी को तैलमर्दन, स्नान, अङ्गोपर उबटन और बालोंपर सुगन्ध लगाना, ये काम त्याग दे ॥ २११ ॥

गुरुपत्नी तु युवतिर्नाभिवाद्येह पादयोः ।

पूर्णाविंशतिवर्षेण गुणदोषौ विजानता ॥ २१२ ॥

युवतिर्गुरुपत्नी पादयोरुपसङ्गृह्य अभिवादनदोषगुणज्ञेन यूना नाभिवाद्या । पूर्णाविंशतिवर्षत्वं यौवनप्रदशनार्थम् । बालस्य पादयोरभिवादनमनिषिद्धम् । यूनस्तु भूमावभिवादनं वक्ष्यति ॥ २१२ ॥

इस जगत्में पूरे बीस वर्षके तथा गुण दोष जानने वाले शिष्यको चाहिये कि तरुण गुरुपत्नीके चरणोंमें गिरकर प्रणाम नहीं करे ॥ २१२ ॥

स्वभाव एष नारीणां नराणामिह दूषणम् ।

अतोऽर्थान्न प्रमाद्यन्ति प्रमदासु विपश्चितः ॥ २१३ ॥

स्त्रीणामयं स्वभावः यदिह शृङ्गारचेष्टया व्यामोह्य पुरुषाणां दूषणम् । अतोऽर्थोदस्माद्धेतोः पण्डिताः स्त्रीषु न प्रमत्ता भवन्ति ॥ २१३ ॥

इस संसार में पुरुषों को कलङ्कित करना स्त्रियों का स्वभाव होता है । इसलिये पण्डितजन कभी भी असावधान नहीं रहते ॥ २१३ ॥

अविद्वांसमलं लोके विद्वांसमपि वा पुनः ।

प्रमदा ह्युत्पथं नेतुं कामक्रोधवशानुगम् ॥ २१४ ॥

विद्वानहं जितेन्द्रिय इति बुद्ध्या न स्त्रीसन्निधिविधेयः । यस्मादविद्वांसं विद्वांसमपि वा पुनः पुरुषं देहधर्मात्कामक्रोधवशानुयायिनं स्त्रिय उत्पथं नेतुं समर्थाः ॥

क्योंकि स्त्रियां मूर्ख को अथवा काम क्रोधके वशीभूत पण्डित को भी बुरे मार्ग में ले जाने के लिये समर्थ होती हैं ॥ २१४ ॥

अत आह—

मात्रा स्वस्त्रा दुहित्रा वा न विविक्तासनो भवेत् ।

बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति ॥ २१५ ॥

मात्रा, भगिन्या, दुहित्रा, निर्जनपृष्ठादौ नासीत । यतोऽतिबल इन्द्रिय-
गणः शास्त्रनियमितात्मानमपि पुरुषं परवशं करोति ॥ २१५ ॥

मनुष्य को चाहिये कि माता, बहिन वा लड़की के साथ एकान्त में न बैठे, क्योंकि
बलवान् इन्द्रियों का समूह पण्डितजनों को भी पाप में खँच लेता है ॥ २१५ ॥

कामं तु गुरुपत्नीनां युवतीनां युवा भुवि ।

विधिवद्वन्दनं कर्यादसावहमिति ब्रुवन् ॥ २१६ ॥

कामं तु गुरुपत्नीनां युवतीनां स्वयमपि युवा यथोक्तविधिना । “अभिवादये-
ऽमुकशर्माहं भोः” इति ब्रुवन् पादग्रहणं विना यथेष्टमभिवादनं कुर्यात् ॥ २१६ ॥

तरुण शिष्य को उचित है कि तरुणी गुरु-पत्नी को “मैं अमुक व्यक्ति हूँ” ऐसा
कहता हुआ पृथ्वी में झुक कर विधिवत् प्रणाम करे ॥ २१६ ॥

विप्रोष्य पादग्रहणमन्वहं चाभिवादनम् ।

गुरुदारेषु कुर्वीत सतां धर्ममनुस्मरन् ॥ २१७ ॥

प्रवासादागत्य सव्येन सव्यं दक्षिणेन च दक्षिणमित्युक्तविधिना पादग्रहणं,
प्रत्यहं भूमावभिवादनं च गुरुपत्नीषु युवा कुर्यात् । शिष्टानामथमाचार इति जानन्तु २१७

शिष्य, सज्जनों के धर्मका स्मरण करता हुआ परदेश से आकर गुरुपत्नियों का
चरणस्पर्श करे और उन्हें नित्य प्रणाम करे ॥ २१७ ॥

उक्तस्य शुश्रूपाविधेः फलमाह—

यथा खनन् खनित्रेण नरो वार्याधिगच्छति ।

तथा गुरुगतां विद्यां शुश्रूषाधिगच्छति ॥ २१८ ॥

यथा कश्चिन्मनुष्यः खनित्रेण भूमिं खनन् जलं प्राप्नोति, एवं गुरौ स्थितां
विद्यां गुरुसेवापरः शिष्यः प्राप्नोति ॥ २१८ ॥

जिस प्रकार मनुष्य फावड़े से पृथ्वी को खोदता हुआ जल पाता है, उसी भांति
सेवा करने वाला शिष्य गुरु के पास की विद्या प्राप्त करता है ॥ २१८ ॥

ब्रह्मचारिणः प्रकारत्रयमाह—

मुण्डो वा जटिलो वा स्यादथवा स्याच्छिखाजटः ।

नैनं ग्रामेऽभिनिम्लोचेत्सूर्यो नाभ्युदियात्कचित् । २१९ ॥

मुण्डितमस्तकः, शिरःकेशो जटावान्वा, शिखैव वा जटा जाता यस्य, पुनं ब्रह्मचारिणं कचिद् ग्रामे निद्राणम्, उत्तरत्र शयानमिति दर्शनात्सूर्यो नाभिनिम्लोचे-
न्नास्तमियात् ॥ २१९ ॥

ब्रह्मचारी मूढ़ मुड़ाये या जटा रखाये हो अथवा शिखा की ही जटा बनाये हो; पर गांव में रहते न तो कभी सूर्य छिपे और न उदय हो अर्थात् सूर्यादय से पहिले गांव में न जाय और सूर्य अस्त होने के बाद किसी गांव में न रहे ॥ २१९ ॥

अत्र प्रायश्चित्तमाह—

तं चेदभ्युदियात्सूर्यः शयानं कामचारतः ।

निम्लोचेद्वाऽप्यविज्ञानाज्जपन्नुपवसोद्विनम् ॥ २२० ॥

तं चेत्कामतो निद्राणं निद्रोपवशत्वेन सूर्योऽभ्युदियादस्तमियात्तदा सा-
वित्री जपन्नुभयत्रापि दिनमुपवसन् रात्रौ भुज्जीत । अभिनिर्युक्तस्योत्तरेऽहनि उप-
वासजपौ । “अभिरभागे” (पा. सू. १।४।९१) इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा, ततः कर्म-
प्रवचनीययुक्ते द्वितीया । सावित्रीजपं तु गोतमवचनात् तदाह गोतमः—“सूर्याभ्युदितो
ब्रह्मचारी तिष्ठेदहरभुञ्जानोऽभ्यस्तमितश्च रात्रिं जपन्सावित्रीम्” । ननु गोतमवच-
नात्सूर्याभ्युदितस्यैव दिनभोजनजपावुक्तौ, अभ्यस्तमितस्य तु रात्र्यभोजनजपौ,
नैतत्, अपेक्षायां व्याख्यासन्देहे वा सुन्यन्तरविवृतमर्थमन्वयं वाऽऽश्रयामहे न तु
स्फुटं मन्वर्थं स्मृत्यन्तरदर्शनादन्यथा कुर्मः । अत एव जपापेक्षायां गोतमवचनात्सा-
वित्रीजपोऽभ्युपेय एव, न तूभयत्र स्फुटं मनूक्तं दिनोपवासजपावपाकुर्मः । तस्मादभ्य-
स्तमितस्य मानवगोतमीयप्रायश्चित्तविकल्पः ॥ २२० ॥

कदाचित् इच्छापूर्वक सोते समय ही सूर्य उदय हो जाय वा अस्त हो जाय तो
गायत्री को जपता हुआ दिनभर व्रत करे ॥ २२० ॥

अस्य तु प्रायश्चित्तविधेरर्थवादमाह—

सूर्येण ह्यभिनिर्मुक्तः शयानोऽभ्युदितश्च यः ।

प्रायश्चित्तमकुर्वाणो युक्तः स्यान्महतैनसा ॥ २२१ ॥

यस्मात्सूर्येणाभिनिर्मुक्तोऽभ्युदितश्च निद्राणः प्रायश्चित्तमकुर्वन्महता पापेन
युक्तो नरकं गच्छति । तस्माद्यथोक्तप्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥ २२१ ॥

यदि सोते हुए सूर्य अस्त या उदय हो जाय तो प्रायश्चित्त न करने से उसे बड़ा
पाप होता है ॥ २२१ ॥

यस्मादुक्तप्रकारेण संध्याऽतिक्रमे महत्पापमतः—

आचम्य प्रयतो नित्यमुभे सन्ध्ये समाहितः ।

शुचौ देशे जपञ्जप्यमुपासीत यथाविधि ॥ २२२ ॥

आचम्य पवित्रो नित्यमनन्यमनाः शुचिदेशे सावित्रीं जपन्नुभे सन्ध्ये विधिवदुपासीत ॥ २२२ ॥

पवित्र और सावधान ब्रह्मचारी आचमन करके शुद्ध स्थानमें गायत्री को त्रिभिपूर्वक जपता हुआ दोनों सन्ध्याओंमें उपासना करे ॥ २२२ ॥

यदि स्त्री यद्यवरजः श्रेयः किञ्चित्समाचरेत् ।

तत्सर्वमाचरेद्युक्तो यत्र वाऽस्य रमेन्मनः ॥ २२३ ॥

यदि स्त्री शूद्रो वा किञ्चिच्छ्रेयोऽनुतिष्ठति तत्सर्वं युक्तोऽनुतिष्ठेत् । यत्र च शास्त्रानिषिद्धे मनोऽस्य तुष्यति तदपि कुर्यात् ॥ २२३ ॥

यदि स्त्री अथवा शूद्र कुछ अच्छा काम करें तो उन सबको अथवा जिसमें जिसका मन लगे उसे सावधान मनसे करे ॥ २२३ ॥

श्रेय एव हि धर्मार्थौ तद्दर्शयति—

धर्मार्थावुच्यते श्रेयः कामार्थौ धर्म एव च ।

अर्थ एवेह वा श्रेयस्त्रिवर्ग इति तु स्थितिः २२४ ॥

धर्मार्थौ श्रेयोऽभिधीयते कामहेतुत्वादिति केचिदाचार्या मन्यन्ते । अन्ये स्वार्थकामौ सुखहेतुत्वाच्छ्रेयोऽभिधीयते । धर्म एवेत्यपरे, अर्थकामयोरप्युपायत्वात् । अर्थ एवेह लोके श्रेय इत्यन्ये, धर्मकामयोरपि साधनत्वात् । सम्प्रति स्वमतमाह—
धर्मार्थकामात्मकः परस्परविरुद्धस्त्रिवर्ग एव पुरुषार्थतया श्रेय इति विनिश्चयः । एवं च बुभुक्षून्प्रत्युपदेशो न सुसुक्ष्मः । सुसुक्ष्मं तु मोक्ष एव श्रेय इति षष्ठे वक्ष्यते ॥२२४॥

इस संसारमें कितने ही (आचार्य) धर्म और अर्थको कल्याणरूप कहते हैं, कितने ही काम और अर्थको, और कितने ही धर्मको अथवा अर्थ ही को कल्याणरूप कहते हैं; परन्तु धर्म अर्थ और काम ये तीनों कल्याणरूप हैं । यह महान् पुरुषों का सिद्धान्त है ॥ २२४ ॥

आचार्यश्च पिता चैव माता आता च पूर्वजः ।

नार्तेनाप्यवमन्तव्या ब्राह्मणेन विशेषतः ॥ २२५ ॥

आचार्यो, जनको, जननी, च आता च सगर्भो ज्येष्ठः पीडितेनाप्यसौ नावमाननीयाः । विशेषतो ब्राह्मणेन यस्मात् ॥ २२५ ॥

दुःखी मनुष्य भी आचार्य, पिता, माता और बड़ा भाई इनका अपमान न करे और विशेषकर ब्राह्मण तो कभी किसी का अपमान करे ही नहीं ॥ २२५ ॥

आचार्यो ब्रह्मणो मूर्तिः, पिता मूर्तिः प्रजापतेः ।

माता पृथिव्या मूर्तिस्तु, आता स्वो मूर्तिरात्मनः ॥ २२६ ॥

आचार्यो वेदान्तोदितस्य ब्रह्मणः परमात्मनो मूर्तिः शरीरं, पिता द्विरण्य-
गर्भस्य, माता च धारणात्पृथिवीमूर्तिः, आता च स्वः सगर्भः क्षेत्रज्ञस्य । तस्मा-
द्देवतारूपा एता भावमन्तव्याः ॥ २२६ ॥

आचार्य परमात्माकी मूर्ति, पिता ब्रह्माकी मूर्ति, माता पृथ्वीकी मूर्ति और भाई
साक्षात् अपनी ही मूर्ति है ॥ २२६ ॥

यं मातापितरौ क्लेशं सहेते सम्भवे नृणाम् ।

न तस्य निष्कृतिः शक्या कर्तुं वर्षशतैरपि ॥ २२७ ॥

नृणामपत्यानां सम्भवे गर्भाधाने सति अनन्तरं यं क्लेशं मातापितरौ
सहेते तस्य वर्षशतैरप्यनेकैरपि जन्मभिरानृत्यं कर्तुमशक्यम् । मातुस्तावत्कुक्षा धार-
णदुःखं, प्रसववेदनाऽतिशयो, जातस्य रक्षणवर्धनकष्टं च पितुरधिकान्येव । रक्षासंवर्धन-
दुःखं, उपनयनात्प्रभृति वेदतदङ्गाभ्यापनादिक्लेशातिशय इति सर्वसिद्धं तस्मात् ॥ २२७ ॥

मनुष्यकी उत्पत्ति के समय में जो कुंश माता-पिता सहते हैं, उसका बदला सौ वर्षों में
भी नहीं चुकाया जा सकता ॥ २२७ ॥

तयोर्नित्यं प्रियं कुर्यादाचार्यस्य च सर्वदा ।

तेष्वेव त्रिषु तृष्टेषु तपः सर्वं समाप्यते ॥ २२८ ॥

तयोर्मातापित्रोः प्रत्यहमाचार्यस्य च सर्वदा प्रीतिमुत्पादयेत् । यस्मात्ते-
ष्वेव त्रिषु प्रीतेषु सर्वतपश्चान्द्रायणादिकं फलद्वारेण सम्यक्प्राप्यते मात्रादित्रयतुष्ट्यैव
सर्वस्य तपसः फलं प्राप्यत इत्यादि ॥ २२८ ॥

इसलिये नित्य उन दोनोंकी और आचार्यकी मङ्गल कामना करे उन्हीं तीनों के
तुष्ट होनेपर सब तप समाप्त हो जाता है ॥ २२८ ॥

तेषां त्रयाणां शुश्रूषा परमं तप उच्यते ।

न तैरभ्यननुज्ञातो धर्ममन्यं समाचरेत् ॥ २२९ ॥

तेषां मातापित्राचार्याणां परिचर्या सर्वं तपोमयं श्रेष्ठमत एव सर्वतपःफल-
प्राप्तयेद्यन्यमपि धर्मं कथञ्चित्करोति तदप्येतत्त्रयानुमतिव्यतिरेकेण न कुर्यात् ॥ २२९ ॥

इन तीनोंकी सेवा भी बड़ा भारी तप कहा गया है । इन तीनों की आज्ञा बिना शिष्य किसी भी अन्य कर्मको न करे ॥ २२९ ॥

त एव हि त्रयो लोकास्त एव त्रय आश्रमाः ।

त एव हि त्रयो वेदास्त एवोक्तस्त्रयोऽग्नयः ॥ २३० ॥

यस्मात्त एव मातापित्राचार्यास्त्रयो लोकाः, लोकत्रयप्राप्तिहेतुत्वात् । कारणे कार्योपचारः । त एव ब्रह्मचर्यादिभावत्रयरूपा आश्रमाः, गार्हस्थ्याद्याश्रमत्रयप्रदायकत्वात् । त एव त्रयो वेदाः, वेदत्रयजपफलोपायत्वात् । त एव हि त्रयोऽग्नयोऽभिहितस्त्रेतासम्पाद्यज्ञादिफलदातृत्वात् ॥ २३० ॥

क्योंकि वे ही तीनों लोक, वे ही तीनों आश्रम, वे ही तीनों वेद और वे ही तीनों अग्नि कहे गये हैं ॥ २३० ॥

पिता वै गार्हपत्योऽग्निर्माताग्निर्दक्षिणः स्मृतः ।

गुरुराहवनीयस्तु साग्नित्रेता गरीयसी ॥ २३१ ॥

वैशब्दोऽवधारणे । पितैव गार्हपत्योऽग्निः, माता दक्षिणाग्निः, आचार्य आहवनीयः । सेयमग्नित्रेता श्रेष्ठतरा । स्तुत्यर्थत्वाच्चास्य न वस्तुविरोधोऽत्र भावनीयः ॥ २३१ ॥

पिता गार्हपत्य अग्नि, माता दक्षिणाग्नि तथा गुरु आहवनीय अग्नि है, देता कहा है और वह अग्निसमूह अग्नित्रय श्रेष्ठ है ॥ २३१ ॥

त्रिष्वप्रमाद्यन्नेतेषु त्रीँल्लोकान्विजयेद् गृही ।

दीप्यमानः स्ववपुषा देववदिवि मोदते ॥ २३२ ॥

एतेषु त्रिषु प्रमादमकुर्वन्ब्रह्मचारी तावज्जयत्येव गृहस्थोऽपि त्रीँल्लोकान्विजयते । संज्ञापूर्वकस्यात्मनेपदविधेरनित्यत्वाच्च “विपराभ्यां जेः” (पा. सू. १।३।१९) इत्यात्मनेपदम् । त्रीँल्लोकान्विजयेदिति त्रिष्वधिपत्यं प्राप्नोति । तथा स्ववपुषा प्रकाशमानः सूर्यादिदेववदिवि दृष्टो भवति ॥ २३२ ॥

गृहस्थ मनुष्य इन तीनोंमें सावधान रहने से तीनों लोकोको जीतता है और अपने शरीर से तेजस्वी होता हुआ स्वर्गमें देवता के समान प्रसन्न होता है ॥ २३२ ॥

इमं लोकं मातृभक्त्या पितृभक्त्या तु मध्यमम् ।

गुरुशुश्रूषया त्वेवं ब्रह्मलोकं समश्नुते ॥ २३३ ॥

इमं भूर्लोकं मातृभक्त्या । मध्यममन्तरिक्षम् । आचार्यभक्त्या तु हिरण्य-गर्भलोकमेव प्राप्नोति ॥ २३३ ॥

माताकी भक्तिसे इस लोकको, पिताकी भक्तिसे मध्य लोकको तथा गुरुकी भक्तिसे मनुष्य ब्रह्मलोकको पाता है ॥ २३३ ॥

सर्वे तस्यादृता धर्मा यस्यैते त्रय आदृताः ।

अनादृतास्तु यस्यैते सर्वास्तस्याफलाः क्रियाः ॥ २३४ ॥

यस्यैते त्रयो मातृपित्राचार्या आदृताः सत्कृतास्तस्य सर्वे धर्माः फलदा भवन्ति । यस्य ते त्रयोऽनादृतास्तस्य सर्वाणि श्रौतस्मार्तकर्मणि निष्फलानि भवन्ति ॥ २३४ ॥

जिसने इन तीनोंका आदर किया, उसने सब धर्मोंका आदर किया और जिसने इनका अनादर किया, उसके सब काम निष्फल हो जाते हैं ॥ २३४ ॥

यावत्त्रयस्ते जीवेयुस्तावन्नान्यं समाचरेत् ।

तेष्वेव नित्यं शुश्रूषां कुर्यात्प्रियहिते रतः ॥ २३५ ॥

ते त्रयो यावज्जीवन्ति तावदन्यं धर्मं स्वातन्त्र्येण नानुतिष्ठेत् । तदनुज्ञाय तु धर्मानुष्ठानं प्राग्विहितमेव । किन्तु तेष्वेवं प्रत्यहं प्रियहितपरः शुश्रूषां कुर्यात् तदर्थं प्रीतिसाधनं प्रियम् । भेषजपानादिवदायत्यामिष्टसाधनं हितम् ॥ २३५ ॥

जबतक ये तीनों जीवें तबतक कोई दूसरा धर्म न करे, उन्हींकी प्रीति और हित चाहता हुआ नित्य उनकी सेवामें संलग्न रहे ॥ २३५ ॥

तेषामनुपरोधेन पारत्र्यं यद्यदाचरेत् ।

तत्तन्निवेदयेत्तेभ्यो मनोवचनकर्मभिः ॥ २३६ ॥

तेषां शुश्रूषाया अवरोधेन तदनुज्ञातो यद्यन्मनोवचनकर्मभिः परलोकफलं कर्मानुष्ठितं तन्मयतदनुष्ठितमिति पश्चात्तेभ्यो निवेदयेत् ॥ २३६ ॥

उनके कहनेसे परलोकके लिये मन, वाणी और कर्मसे आचरण जो जो करे, वह उन्हींके निमित्त अर्पण कर दे ॥ २३६ ॥

त्रिवेतेष्वितिकृत्यं हि पुरुषस्य समाप्यते ।

एष धर्मः परः साक्षादुपधर्मोऽन्य उच्यते ॥ २३७ ॥

इतिशब्दः काल्पन्यः । हिशब्दो हेतौ । यस्मादेतेषु पुरुषस्य सर्वं श्रौतं स्मार्तं कर्तव्यं सम्पूर्णमनुष्ठितं भवति, तत्फलावाप्तेः । तस्मादेव श्रेष्ठो धर्मः साक्षात्सर्वपुरुषार्थसाधनः । अन्यस्त्वग्निहोत्रादिप्रतिनियतस्वर्गादिहेतुरूपधर्मो जघन्यधर्म- इति शुश्रूषास्तुतिः ॥ २३७ ॥

क्योंकि इन तीनोंकी सेवासे पुरुषका सब कर्म सफल होता है, यही परम धर्म है, इसके अतिरिक्त अन्य सब धर्म उपधर्म कहे जाते हैं ॥ २३७ ॥

अदधानः शुभां विद्यामाददीतावरादपि ।

अन्त्यादपि परं धर्मं स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपि ॥ २३८ ॥

अद्यायुक्तः शुभां दृष्टशक्तिं गारुडादिविद्यामवराच्छूद्रादपि गृह्णीयात् । अन्त्यश्चाण्डालस्तस्मादपि जातिस्मरादेर्विहितयोगप्रकर्षात् दुष्कृतशेषोपभोगार्थम-वाप्तचाण्डालजन्मनः परं धर्मं मोक्षोपायमात्मज्ञानमाददीत । तथा अज्ञानमेवोपक-म्य मोक्षधर्मे “प्राप्य ज्ञानं ब्राह्मणात्क्षत्रियाद्वैश्याच्छूद्रादपि नीचादभीक्ष्णं श्रद्धात-व्यं श्रद्धधानेन नित्यम् ।” न श्रद्धिनं प्रति जन्ममृत्युविशेषता । मेधातिथिस्तु “श्रुति-स्मृत्यपेक्षया परो धर्मो लौकिकः । धर्मशब्दो व्यवस्थायामपि युज्यते । यदि चाण्डा-लोऽपि ‘अत्र प्रदेशे मा चिरं स्था, मा चास्मिन्नभिसि स्नासीः’ इति वदति तमपि धर्ममनुतिष्ठत् ।”

प्रागल्भ्याल्लौकिकं वस्तु परं धर्ममिति ब्रुवन् ।

चित्रं तथापि सर्वत्र श्लाघ्यो मेधातिथिः सताम् ॥

स्त्रीरत्नं आत्मापेक्षया निकृष्टकुलादपि परिणेतुं स्वीकुर्यात् ॥ २३८ ॥

नीचसे भी श्रद्धापूर्वक अच्छी विद्याको, चाण्डालसे भी परम धर्मको और नीच कुल से भी स्त्रीरत्नको ग्रहण करलेना चाहिए ॥ २३८ ॥

विषादप्यमृतं ग्राह्यं बालादपि सुभाषितम् ।

अमित्रादपि सद्बुद्धममेध्यादपि काञ्चनम् ॥ २३९ ॥

विषं यद्यमृतसंयुक्तं भवति तदा विषमपसार्थं तस्मादमृतं ग्राह्यम् । बाला-दपि हितवचनं ग्राह्यं, शत्रुतोऽपि सज्जनवृत्तं, अमेध्यादपि सुवर्णादिकं ग्रहीतव्यम् ॥ २३९ ॥

विषसे भी अमृत को, बालकसे भी सुन्दर वचन को, वैरी से भी सुन्दर आचरणको और अशुद्ध जगह से भी सुवर्ण ले लेना बुद्धिमानी है ॥ २३९ ॥

स्त्रियो रत्नान्यथो विद्या धर्मः शौचं सुभाषितम् ।

विविधानि च शिल्पानि समादेयानि सर्वतः ॥ २४० ॥

अत्र स्त्रियादीनामुक्तानामपि दृष्टान्तत्वेनोपादानम् । यथा स्त्र्यादयो निकृष्टकुलादिभ्यो गृह्यन्ते तथा अन्यान्यपि हितानि चित्रलिखनादीनि सर्वतः प्रति-ग्रहीतव्यानि ॥ २४० ॥

स्त्री, रत्न, विद्या, धर्म, पवित्रता, सुन्दर वचन और अनेक प्रकारकी कारीगरी, इनको सबसे ग्रहण कर लेना चाहिये ॥ २४० ॥

अब्राह्मणादध्ययनमापत्काले विधीयते ।

अनुव्रज्या च शुश्रूषा यावदध्ययनं गुरोः ॥ २४१ ॥

ब्राह्मणादन्यो यो द्विजः क्षत्रियस्तदभावे वैश्यो वा तस्मादध्ययनमापत्काले ब्राह्मणाध्यापकासम्भवे ब्रह्मचारिणो विधीयते । अनुव्रजादिरूपा गुरोः शुश्रूषा यावदध्ययनं तावत्कार्या । गुरुपादप्रक्षालनोच्छिष्टप्राशनादिरूपा शुश्रूषा प्रशस्ता सा न कार्या । तदर्थमनुव्रज्या चेति विशेषितम् । गुरुत्वमपि यावदध्ययनमेव क्षत्रियस्याह व्यासः-

“मन्त्रदः क्षत्रियो विप्रैः शुश्रूषानुगमादिना ।

प्रासविद्यो ब्राह्मणस्तु पुनस्तस्य गुरुः स्मृतः” ॥ २४१ ॥

आपत्काल में क्षत्रिय आदिसे भी पढ़ना कहा है, परन्तु उस गुरुका अनुगमन और जबतक पढ़ता रहे तबतक ही सेवा करे, सर्वदा नहीं ॥ २४१ ॥

ब्रह्मचारित्वे नैष्ठिकस्याप्यब्राह्मणादध्ययनं प्रसक्तं प्रतिषेधयति—

नाब्राह्मणे गुरौ शिष्यो वासमात्यन्तिकं वसेत् ।

ब्राह्मणे चाननूचाने काङ्क्षन्गतिमनुत्तमाम् ॥ २४२ ॥

आत्यन्तिकं वासं यावज्जीविकं ब्रह्मचर्यं क्षत्रियादिके गुरौ ब्राह्मणे साङ्गवेदानध्येतरि अनुत्तमां गतिं मोक्षलक्षणमिच्छन् शिष्यो नावतिष्ठेत् ॥ २४२ ॥

यदि त्वात्यन्तिकं वासं रोचयेत गुरोः कुले ।

युक्तः परिचरेदेनमाशरीरविमोक्षणात् ॥ २४३ ॥

यदि तु गुरोः कुले नैष्ठिकब्रह्मचर्यात्मकमात्यन्तिकं वासमिच्छेत्तदा यावज्जीवनसुष्ठुको गुरुं शुश्रूषयेत् ॥ २४३ ॥

उत्तम गति चाह्ने वाले शिष्यको चाहिये कि जो ब्राह्मण न हो और जो अंगसहित वेद न जानता हो, उसके पास ब्रह्मचर्य के लिये न बसे । जो ब्रह्मचारी गुरुके कुलमें अपने जीवनभर वास करना चाहे तो शरीरके अन्ततक सावधानीसे गुरुकी सेवा करे ॥ २४२-२४३ ॥

अस्य फलमाह—

आ समाप्तेः शरीरस्य यस्तु शुश्रूषते गुरुम् ।

स गच्छत्यञ्जसा विप्रो ब्रह्मणः सद्यः शाश्वतम् ॥ २४४ ॥

समाप्तिः शरीरस्य जीवनत्यागस्तत्पर्यन्तं यो गुरुं परिचरति स तत्त्वतो ब्रह्मणः सद्यः रूपमविनाशि प्राप्नोति । ब्रह्मणि लीयत इत्यर्थः ॥ २४४ ॥

जो ब्रह्मचारी शरीर की समाप्ति तक गुरु की सेवा करता है, वह शीघ्र ही ब्रह्म के शाश्वत स्थानको प्राप्त होता है ॥ २४४ ॥

न पूर्वं गुरवे किञ्चिदुपकुर्वीत धर्मवित् ।

स्नास्यंस्तु गुरुणाऽऽज्ञप्तः शक्त्या गुर्वर्थमाहरेत् ॥ २४५ ॥

उपकुर्वाणस्यायं विधिः, नैष्ठिकस्य स्नानासम्भवात् । गुरुदक्षिणादानं धर्मज्ञो ब्रह्मचारी स्नानात्पूर्वं किञ्चिद्भोवस्त्रादि धनं गुरवे नावश्यं दद्यात् । यदि तु यदृच्छातो लभते तदा गुरवे दद्यादेव । अत एव स्नानात्पूर्वं गुरवे दानमाह—आप-
स्तम्बः—“यदन्यानि द्रव्याणि यथालाभमुपहरति दक्षिणा एव ताः स एव ब्रह्मचा-
रिणो यज्ञो नित्यव्रतम्” इति । स्नास्वन्पुनर्गुरुणा दत्ताज्ञो यथाशक्ति धनिनं याचि-
त्वापि प्रतिग्रहादिनापि गुरवेऽर्थमाहृत्यावश्यं दद्यात् ॥ २४५ ॥

धर्मका ज्ञाता शिष्य पहिले गुरु को कुछ दक्षिणा न दे, परन्तु जब गुरुकी आज्ञानु-
सार व्रत समाप्त करके स्नान करे तो गुरुके लिये यथाशक्ति भेंट लावे ॥ २४५ ॥

किं तत्तदाह—

क्षेत्रं हिरण्यं गामश्वं छत्रोपानहमासनम् ।

धान्यं शाकं च वासांसि गुरवे प्रीतिमावेहत् ॥ २४६ ॥

“शक्त्या गुर्वर्थमाहरेत्” (अ. २ श्लो. २४५) इत्युक्तत्वात्क्षेत्रहिरण्यादिकं
यथासामर्थ्यं विकल्पितं समुदितं वा गुरवे दत्त्वा तत्प्रीतिमजयेत् । विकल्पपक्षे चा-
न्ततोऽन्यासम्भवे छत्रोपानहमापि दद्यात्, द्वन्द्वनिर्देशात् । समुदितदानं प्रदर्शनार्थं
चेत्तत् । सम्भवेऽन्यदपि दद्यात् । अत एव लघुहारितः—

एकमप्यक्षरं यस्तु गुरुः शिष्ये निवेदयेत् ।

पृथिव्यां नास्ति तद्द्रव्यं यद्दत्त्वा चानृणी भवेत् ॥

असम्भवे शाकमपि दद्यात् ॥ २४६ ॥

भूमि, सुवर्ण, गौ, घोड़ा, छतरी, जूता, आसन, अन्न, शाक और कपड़े ये गुरुके
लिये प्रीति पूर्वक लावे ॥ २४६ ॥

आचार्ये तु खलु प्रेते गुरुपुत्रे गुणान्विते ।

गुरुदारे सपिण्डे वा गुरुवद्वृत्तिमाचरेत् ॥ २४७ ॥

नैष्ठिकस्यायमुपदेशः आचार्ये मृते तत्सुते विद्यादिगुणयुक्ते, तदभावे गुरु-
पत्न्यां, तदभावे गुरोः सपिण्डे पितृव्यादौ गुरुवच्छ्रूषामनुतिष्ठेत् ॥ २४७ ॥

आचार्यके मरजानेपर गुणवान् गुरुपुत्रमें, गुरुपत्नीमें अथवा गुरुके सपिण्ड लोगोंमें
गुरुके समान ही वर्ताने करे ॥ २४७ ॥

एतेष्वविद्यमानेषु स्नानासनविहारवान् ।।

प्रयुज्जानोऽग्निशुश्रूषां साधयेद्देहमात्मनः ॥ २४८ ॥

एतेषु त्रिष्वविद्यमानेषु सततमाचार्यस्यैवाग्नेः समीपे स्नानासनविहारैः सायम्प्रातरादौ समिद्धोमादिना चाग्नेः शुश्रूषां कुर्वन्नात्मनो देहमात्मदेहावच्छिन्नं जावं ब्रह्मप्राप्तियोगं साधयेत् ॥ २४८ ॥

इनके अभाव में आचार्य के अग्नि के पास ही स्नान, आसन, विहार और अग्निकी सेवा करता हुआ अपनी देहको साथे ॥ २४८ ॥

एवं चरति यो विप्रो ब्रह्मचर्यमविप्लुतः ।

स गच्छत्युत्तमस्थानं न चेहाजायते पुनः ॥ २४९ ॥

इति मानवे धर्मशास्त्रे ऋगुप्रोक्तायां संहितायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

“आ समासेः शरीरस्य” (अ. २ श्लो. २२४) इत्यनेन यावज्जीवमाचार्य-शुश्रूषाया मोक्षलक्षणं फलम् । इदानीमाचार्ये मृतेऽपि एवमित्यनेनानन्तरोक्तविधिना आचार्यपुत्रादीनामप्यग्निपर्यन्तानां शुश्रूषको यो नैष्ठिकब्रह्मचर्यमखण्डितव्रतोऽनुतिष्ठति स उत्तमं स्थानं ब्रह्मण्यात्यन्तिकलक्षणं प्राप्नोति । न चेह संसारे कर्मवशादुत्पत्तिं लभते ॥ २४९ ॥ श्लो ॥ ११ ॥

इति श्रीकुङ्कुमट्टकृतायां मन्वर्थमुक्तावल्यां मनुवृत्तौ द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

जो ब्राह्मण विचलित न होकर इस प्रकार ब्रह्मचर्यका पालन करता है, वह उत्तम स्थानको जाता है और इस संसार में फिर नहीं लौटता ॥ २४९ ॥

इति श्रीपण्डित जनार्दनशर्मप्रणीत ‘सुबोधिनी’ नामक हिन्दीटीका का

द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ।

ग्रिहारोत्कलसंस्कृतसमितेर्मध्यमायाः प्रश्नाः ।

१९२४

- १ धर्मे प्रमाणानि तदनुष्ठाने फलं चाभिधीयताम् । १२
 २ श्रद्धाधानः शुभां विद्यामाददीतावरादपि ।
 अन्त्यादपि परं धर्मं स्वीरत्नं दुष्कुलादपि ॥
 श्लोकोऽयं व्याख्यायताम् । १४

१९२५

- १ श्रुतिद्वैधं तु यत्र स्यात्तत्र धर्मादुभौ स्मृतौ ।
 उभावपि हि ता धर्मौ सम्यगुक्ता मनीषिभिः ॥
 इति श्लोकस्योदाहरणं प्रकृते उपयोगं च प्रदर्श्य व्याख्यानं क्रियताम् । १५

१९२६

- १ एतयर्चा विसंयुक्तः काले च क्रियया स्वया ।
 ब्रह्मक्षत्रियविद्योनिर्गर्हणां याति साधुषु ॥
 व्याख्यायतामयं श्लोकः । १७
 २ अतिभोजने को दोषः ? कस्तावद् ब्रह्माञ्जलिः ? ५

१९२७

- १ अर्थकामावेव हि धर्मस्य फलं तदशक्तस्य च धर्माचरणे किं प्रयोजनम् ?
 इति शङ्का समाधीयताम् । ४
 २ तं चेदभ्युदियात्सूर्यः शयानं कामचारतः ।
 निम्लोचेद्वाप्यविशानाञ्जपन्नुपवसेद्विनम् ॥
 सप्रकरणं पद्यमिदं व्याख्यात । १०

१९२८

- १ त एव हि त्रयो लोकास्तएव त्रय आश्रमाः ।
 त एव हि त्रयो वेदास्तएवोक्तस्त्रयोऽग्नयः ॥
 पद्यमिदं व्याख्यायताम् , प्रदर्श्यताञ्च तच्छब्देन यस्य परामर्शः । १५
 २ स्मितेन्द्रियः कः ? मध्यदेशः कः ? ५

१९२९

१ नैतरपूतैर्वाध्वदापद्याप हि कर्हिचित् ।

ब्राह्मन् यौनांश्च सम्बन्धानाचरेद्ब्राह्मणः सह ॥

श्लोकमिमं प्रकरणं विषयञ्च निर्दिश्य स्फुटं व्याख्यात

(क) पूतैः कैः? अपूतता कथम्? _____

१९

६

१९३०

१ कानि कियन्ति च करस्थानि तीर्थानि? तत्राचमनकर्मणि किं विहितम्! के च मध्यमे? किञ्च निषिद्धमिति सप्रमाणं धिजलंस्कृतेन लिख ।

१०

२ यश्चैतान्प्राप्नुयात्सर्वान्यश्चैतान् केवलांस्त्यजेत् ।

प्रापणात्सर्वकामानां परित्यागो विशिष्यते ॥

पद्यमिदं स्फुटार्थं व्याख्याहि । परित्यागः कथं विशिष्यते?

१०

१९३१

१ ब्रह्मावर्तमध्यदेशार्थावर्तानां लक्षणानि श्लोकार्थप्रदर्शनेन स्पष्टं लिखत ।

१२

(क) पितुराचार्यस्य वा गरीयस्त्वं श्लोकार्थेन सप्रमाणं लिखत ।

४

१९३२

१ ब्रह्मर्षिदेश-यज्ञार्हदेशयोः स्वरूपपरिचयः श्लोकव्याख्यापुरस्सरं प्रदर्श्यताम् ।

१०

२ आचार्योपाध्यायगुरुणां लक्षणानि मनुक्तानि सुबोधं लिख्यताम् ।

१९

१९३३

१ अधस्तनाः श्लोकाः संस्कृतभाषया व्याख्यायन्ताम् ।

३९

(क) स्वाध्यायेन व्रतैर्होमैश्चैविद्येनेज्यया सुतैः ।

महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः ॥

(ख) इन्द्रियाणां विचरतां विषयेष्वपहारिषु ।

संयमे यत्नमातिष्ठेद् विद्वान् यन्तेव वाजिनाम् ॥

(ग) उत्पादकब्रह्मदात्रो गरीयान् ब्रह्मदः पिता ।

ब्रह्म जन्म हि विप्रस्य प्रेत्य चेह च शाश्वतम् ॥

(घ) व्रतवद्देवदैवत्ये पित्र्ये कर्मण्यथर्षिवत् ।

काममभ्यथितोऽदनीयाद् व्रतमस्य न लुप्यते ॥

(ङ) नाऽब्राह्मणे गुरौ शिष्यो वासमात्यन्तिकं वसेत् ।

ब्राह्मणे चाननचाने काङ्क्षन् गतिमनुत्तमाम् ॥

१९३४

१ अधस्तनाः श्लोकाः संस्कृतभाषया व्याख्यायन्ताम् ।

(क) वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् ।

आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च ॥ १ ॥

(ख) वैवाहिको विधिः स्नाणां सस्कारो वैदिकः स्मृतः ।

पतितेवा गुरौ वासो गृहार्योऽग्निपरिक्रिया ॥ २ ॥

(ग) नापृष्टः कस्यचिद्ब्रूयान्नचान्यायेन पृच्छतः ।

जानन्नपि हि मेधावी जडवल्लोक आचरेत् ॥ ३ ॥

(घ) नाभिव्याहारयेद् ब्रह्म स्वधानिनयनादते ।

शूद्रेण हि समस्तावद् यावद् वेदे न जायते ॥ ४ ॥

(ङ) श्रद्धधानः शुभां विद्यामाददीतावरादपि ।

अन्त्यादपि परं धर्मं स्वीरत्नं दुष्कुलादपि ॥ ५ ॥

१९३५

१ ब्रह्मावर्त-ब्रह्मविदेश-मध्यदेशार्थावर्तानां मनूकानि लक्षणानि लिख्यन्ताम् । १०

५ एषप्रोक्तो द्विजातीनामौपनायनिको विधिः ।

उत्पत्तिव्यञ्जकः पुण्यः कर्मयोगं निबोधत ॥

सुबोधं व्याख्यायतामयं कारिका ।

१०

३ ऋत्विगाचार्योपाध्यायगुरुणां मनूकानि लक्षणानि विलिख्य, पित्राचार्ययोः

कस्य कथम्वा श्रेष्ठत्वमिति विविच्यताम् ।

१५

१९३६

१ (क) कामात्मता न प्रशस्ता नचवेदास्त्यकामता ।

काम्यो हि वेदाधिगमः कर्मयोगश्च वैदिकः ॥

सरल संस्कृतभाषया व्याख्यायतामयं श्लोकः ।

१०

(ख) नैतौरपूतैर्विधिवदापद्यपि हि कर्हिचित् ।

ब्राह्मणान्यौनांश्चसम्बन्धानाचरेद् ब्राह्मणः सह ॥

सप्रकरणनिर्देशं सुबोधं व्याख्यायतामयं श्लोकः ।

१०

(ग) ब्राह्मणादिवर्णेषु केन हेतुना ज्येष्ठत्वं मनुसम्मतम्?

देवाः कं वृद्धं वदन्ति? स्पष्टमुल्लिख्यताम् ।

१५

१९३७

- १ वेदः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ।
एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्धर्मस्य लक्षणम् ॥
व्याख्यायतामथं श्लोकः ।

११

अथवा

ब्राह्मेण विप्रस्तीर्थेन नित्यकालमुपस्पृशेच्च ।
कायत्रैदशिकाभ्यां वा नपित्र्येण कदाचन ॥
व्याख्यायतामथं श्लोकः, प्रदर्श्यताञ्च कानि तानि तीर्थानीति ।

- २ (क) विधियज्ञाज्जपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः ।
उपांशुस्याच्छतगुणः साहस्रोमानसः स्मृतः ॥
याधीतेऽहन्यहन्येतां त्रीणिवर्षाण्यतन्द्रितः ।
स ब्रह्म परमभ्येति वायुभूतः खमूर्तिमान् ॥
पञ्चानां त्रिषु वर्णेषु भूयांसि गुणवन्ति च ।
यत्र स्युः सोऽन्न मानार्हः शूद्रोऽपि दशर्मा गतः ॥
सप्रकरणं व्याख्यायन्तामिमे श्लोकाः ।

२४

१९३८

- १ अधस्तनघु कऽपि त्रयःश्लोकाः सरलसंस्कृतभाषया व्याख्यायन्ताम् । तत्त-
च्छ्लोकस्थरेखाङ्कितपदानामर्याश्च स्पष्टं पृथङ् निर्द्देश्याः ।

२५

- (क) तेषु सम्यगवर्तमानो गच्छत्यमरलोफताम् ।
यथा सङ्कल्पितांश्चेह सर्वान् कामान् समश्नुते ॥
(ख) स्वाध्यायेन ब्रतैर्होमैश्चैविद्येनेज्यया सुतैः ।
महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः ॥
(ग) एतयर्चा विसंयुक्तः काले च क्रियया स्वया ।
ब्रह्मक्षत्रियविद्यो निर्गर्हणां याति साधुषु ॥
(घ) नारुन्तुदः स्यादार्तोऽपि न परद्रोहकर्मधीः ।
यथास्योद्विजते वाचा नालोक्यां तामुदीरयेत् ॥

- १ ब्रह्मचारिणः कर्तव्यमवलम्ब्य मनूक्तदिशा संस्कृतभाषया संक्षिप्तः प्रबन्धो वि-
रच्यताम् ।

१०

❀ अभिज्ञानशकुन्तल ❀

‘रुचिर’—‘किशोरकेलि’ संस्कृत हिन्दी टीका सहित ।

परीक्षार्थियों की सुविधा के लिये कवितार्किकोत्कल-परिद्धत-श्रीमद्वकिशोर-शास्त्री, काव्यव्याकरणतीर्थ, काव्यसाहित्यशास्त्राचार्य—न्यायवैशेषिकवेदान्त-शास्त्रीजीने वैदर्भितेति तथा प्रसादगुणरञ्जित ‘किशोरकेलि’ नामकी संस्कृत टीका तथा ‘रुचिरा’ नाम की भाषा टीका बनाई है । जितनी टीका टिप्पणी इस ग्रन्थ पर लपी हैं उन सबसे उत्तम परीक्षाके दृष्ट पर यह टीका बनी है । किशोर (बालक) लोभोंका केलि अर्थात् खेल जैसा आनन्द बढ़ाने वाला होता है। वेली ही यह ‘किशोरकेलि’ टीका किशोर अवस्था वाले छात्रों के लिये अत्यन्त आनन्ददायिनी हुई है । सन्ते संस्करण का मूल्य लागत मात्र १॥१)

राजसंस्करण विस्तृत भूमिका, महाभारतीय तथा पद्मपुराणोक्त शकुन्तलोपाख्यान, विस्तृत नाटकीय पदार्थ सूची (जो किसी भी संस्करण में नहीं है) सहित का मूल्य १॥१=)

काशी तथा बिहार के साहित्याचार्य परीक्षा में निर्धारित—

ध्वन्यालोक दीधिति व्याख्या सहित ।

संस्कृत साहित्यप्रेमी विद्यार्थियों को यह पढ़ कर अत्यन्त दुर्घ होमा कि उपरोक्त ग्रन्थ पर मुजफ्फरपुर गवर्नमेंट धर्मसमाज संस्कृत कालेज के साहित्याचार्य परीक्षा के प्रधानाध्यापक व्याकरण-काव्यतीर्थ-कविशेखर परिद्धत श्रीवदरोनाथ शर्माजी ने अत्यन्त सरल परीक्षोपयोगि दीधिति नामक संस्कृत टीका तैयार की है । इस ग्रन्थ में मूल पाठ को भी जो बहुत ही श्रेष्ठ छपा था टीक किया गया है टीका अत्यन्त सरल हुई है । विस्तृत विषयसूची अकारादि श्लोकानुक्रमणिका भूमिका से युक्त ग्रन्थ का मूल्य भी लागत मात्र २) ।

प्राप्तिस्थानम्—चौखम्बा संस्कृत पुस्तकालय, बनारस सिटी ।

कृत्यसारसमुच्चयः

मैथिलशिरोमणि म. म. पं. अमृतनाथदास शिरोचितः

ज्योतिषाचार्य ज्योतिषकाव्यतीर्थ-

मैथिलरत्न पं. गङ्गाधरमिश्रकृत बृहत् टिप्पणी तथा पच्चीसों
परिशिष्टों से विभूषित धर्मशास्त्र का अमूल्य ग्रन्थ ।

यद्यपि धर्मशास्त्रसम्बन्धी मैथिलसम्प्रदाय के अनेक ग्रन्थ हैं किन्तु उनमें यह ग्रन्थरत्न सर्वोपरि है । क्यों कि इसमें वर्षसरोज सभा द्वारा एवं शान्त धामि विषयों का विवेचन सरल तथा संक्षेपरूप से किया गया है और इसी के आधार पर मैथिलों के तथा मिथिलाप्रान्त निवासी अन्य ब्राह्मणादि धार्मिकजनों के कृत्य सुसंपन्न किये जाते हैं ।

ऐसा सर्वोपार्ण धर्मशास्त्र का छोटा सा ग्रन्थ दूसरा नहीं है यह निःसंकोह कहा जा सकता है । इस ग्रन्थ का अन्तर्गत कुछ संस्कार अन्तर्गत था । यद्यपि इस का प्रकाशन अन्यत्र से हुआ है पर उसमें जहाँ तहाँ अनेक परीक्षों के लुप्ते और भ्रममें डालने वाली जैसे 'अज्ञोपवीत' के जगह 'राजोपरि' 'वयसमा' के जगह 'चन्द्रमा' आदि अनेक अशुद्धियों के रहजाने से यथार्थ निर्णय करना असम्भव था । अतः ग्रन्थकार के ग्राम (मु० चैनपुर जि० भागलपुर) के निवासी टिप्पणीकार ने दो हस्तलिखित पुस्तकों से परिशुद्धकर त्रुटियों को दूर कर दिया है एवं मूल ग्रन्थमें जिन जिन व्रतों और धार्मिक विषयों का विवेचन नहीं था उन सब की पूर्ति छः सात वर्षों के कठिन परिश्रम से अनेक प्राचीन निबन्धों के अनुसार विशद टिप्पणी तथा पच्चीसों परिशिष्ट द्वारा की है । जैसे चान्द्रायणव्रत, रविव्रत, नवरात्रव्रत, संक्रान्तिनिर्णय, भीष्मपञ्चक, उपनयननिर्णय और मिथिलाप्रान्तीय विवाह ग्रन्थ मौजीमेखलाधारणनिर्णय आदि । सर्व प्रिय होने का ध्यान रख नवीन शैली से गद्य पद्य तथा संबन्धग्रथक् करके ग्रन्थ का अत्युत्तम सुदृढ़ किया गया है ।

हमे पूर्ण आशा है कि प्रत्येक विद्वान् एवं संस्कृत के सामान्य चोरयता वाले महाबुद्धिमान भी इस ग्रन्थ रत्न की एक एक प्रति खरीदकर अपने घर को पवित्र करेंगे और सन्देह ग्रस्त विषयों का स्वयं निर्णय करके अपने कृत्य की परिशुद्धता से पुण्य के सागरी बनेंगे । धार्मिक ग्रन्थ के ख्याल से मूल्य लागत मात्र बड़े साइज के सवातीन सौ पृष्ठ की पुस्तक का १।।।। है ।

प्राप्तिस्थानम्—चौखम्बा संस्कृत पुस्तकालय, बनारस सिटी ।

